هەواڵنامەی کتێب

دۆزی کورد

لە چەند باسێکی مێژووییدا

ئەحمەد حەمەد ئەمین

دۆزی کورد

لە چەند باسێکی مێژوویيدا

هەولێر – ٢٠٠٨

دەزگای توێژینەوە و بڵاوکردنەوەی موکریانی

● **دۆزی کورد** (لە چەند باسێکی مێژوویيدا)

● نووسینی: ئەحمەد حەمەد ئەمین

● نەخشەسازی ناوەوە: طـه حسین

● بەرگ: هۆگر صدیق

● ژمارەی سپاردن: (١٠١٧)

● نرخ: (٢٠٠٠) دینار

● چاپی یەکەم : ٢٠٠٨

● تیراژ: ٥٠٠ دانە

● چاپخانە: چاپخانەی خانی (دهۆك)

زنجیرەی کتێب (٢٧٥)

هەموو مافێکی بۆ دەزگای موکریانی پارێزراوە

ماڵپەڕ: www.mukiryani.com
ئیمەیل: info@mukiryani.com

هەواڵنامەی کتێب

ناوەڕۆك

پێشەکی ١
ڕەگ و ریشەی کێشەی کورد ٣
باسی یەکەم:
سەرهەڵدانی ڕەگ و ریشەی کێشەی کورد لە ٧
نێو پەرەسەندنە هەرێمی و نێودەوڵەتییەکاندا
باسی دووەم:
دزەکردنی وڵاتە زلهێزەکان بۆ کوردستان ١٥
بە مەبەستی پاراستنی بەرژەوەندییەکانیان
فەرمانڕەوایی زەندەکان لە ئێران ٢٣
ڕاپەڕینی دەرسیم ١٩٣٧ .... ٤٥
هەڵدانەوەی چەند لاپەرەیەك لە مێژووی ٥٩
پەیوەندییە سیاسییەکانی کورد و ئەڵمانیا
دۆزی کورد لە نێوان ململانێی دووجەمسەری جەنگی ساردا ٧٣
ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی ١٠١
سەرچاوەکان ١١٩

پێشکەشە

بە برا و هاورێی خۆشەویستم

حەیدەر عەبدولقادر مەولوود

ئەحمەد حەمەدئەمین

هەواڵنامەی کتێب

پێشەکی:

ئەم پەرتووکە لە بنەڕەتدا لە چەند باسێکی جیاواز پێکهاتووە، هەندێکیان لە گۆڤارە جیاجیاکان بلاوکراونەتەوە، بەلاّم لەبەر گرنگی هەندێ بابەتیان و زیادکردنی بە هەندێ بابەتی دیکە، بە پێویستمان زانی لە دوو تۆیی ئەو پەرتووکە گردیان بکەینەوە و بە چاپیان بگەیەنین. ناوی بنێین ((دۆزی کورد لە چەند باسێکی مێژوویدا)).

لە ناوەڕۆکی پەرتووکەکە بابەتەکان باس لە:

یەکەم: ڕەگ و ریشەی کێشەی کورد دەکرێت لە مێژوویی نوێدا تا ئەوەی پەرەی سەندووە وەکو کێشەیەکی نێودەولّەتی لە دوای جەنگی یەکەمی جیهانی.

دووەم: فەرمانڕەوایی زەندەکان لە ئێران و لێکۆلینەوەیەکی مێژوویی سیاسیی باسی لێوەکراوە و گرنگی ئەو سەردەمە دیارخراوە، ئەگەرچی ماوەیەکی زۆر لە شەڕ و ململانێی دابووینە.

سێیەم: لێرەدا ڕاپەڕینی دەرسیمی ساڵی ١٩٣٧ بە سەرۆکایەتی سەید ڕەزای دەرسیمی خراوەتە بەر باس و لێکۆلینەوە و ئەنجامەکانی دیار خراوە.

چوارەم: تایبەت کراوە بە هەلّدانەوەی چەند لاپەرەیەک لە مێژووی پەیوەندییە سیاسییەکانی کورد و ئەلّمانیا لەکاتی جەنگی دووەمی جیهانی، کە بە تایبەت باس لە هەولّی ئەلّمانییەکان کراوە لەڕێگای ڕەمزی نافیعەوە.

پێنجەم: باس لە دۆزی کورد کراوە لە نێوان ململانێی دووجەمسەری جەنگی سارددا و کاریگەرییەکەشی بەسەر کۆماری کوردستان و ڕێککەوتننامەی جەزائیری ١٩٧٥ تاوتۆکراوە.

شەشەم: لە دوا بابەت ئاماژە بۆ کەسایەتی ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی(١٨٩٥-١٩٣٣) کراوە، کە وەکو کەسایەتییەکی نیشتیمانپەروەر لەسەردەمی خۆیدا ڕۆڵی کاریگەری لەڕووداوەکان گێڕاوە.

بۆ بەرهەمهێنانی ئەم باسانە کە لەم پەرتووکە کۆکراونەتەوە پشتمان بە کۆمەلێك سەرچاوە بەست و جێگای گرنگی بووینە، بۆ هەندێك جاریش لەبەر گرنگی ناوەڕۆکی باسەکانیان چەند جارێك لە پەراوێزەکان دووبارە کراونەتەوە.

شیاوی باسە دەبێت ئاماژە بۆ ئەوەش بکەین کە هەندێ لە باسەکان ئەنجامی تایبەتی خۆیان هەیە و ئاماژەی بۆکراوە، ئەوە سەرەڕای هەندێ گۆڕانکاری بەسەر بلاوکراوەکاندا هاتووە بۆ ئەوەی لەگەلّ ڕێکخستنی ناوەڕۆکی پەرتووکەکە بگونجێ.

ماوە بلێین هیوادارین بەو بەرهەمە توانیبێتمان خشتێك بخەینە سەر پەرتووکخانەی کوردی، خوای گەورە پشت و پەنای هەمووومانە.

ئەحمەد حەمەدئەمین
هەولێر ٢٠٠٧

هەوارگەی کتێب

ڕەگ و ریشەی کێشەی کورد

لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی - سیاسییە

(١٥١٤-١٩١٤)[1]

دەستپێك:

ڕەگ و ریشەی کێشەی کورد وەکو کێشەیەکی نەتەوەیی گرنگی و تایبەتمەندیەتی خۆی هەیە لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا، کە تاوەکو ئەمڕۆش نەتوانراوە چارەسەری بۆ بدۆزرێتەوە. بۆیە لە سەردەمانی زووەوە تا ئێستا جێگای مشتومڕی مێژوونووسانە، جا بۆ ئەوەی بزانین ڕەگ و ریشەی ئەو کێشەیە لە مێژووی نوێدا کەی سەریهەڵداوە و چۆن پەرەی سەندووە؟ بۆ ئەو مەبەستە هاتووین ئەو توێژینەوەمان لەسەر ئەنجامداوە کە لە دووباس و ئەنجامدا هەندێ لایەنمان ڕوون کردۆتەوە.

لە باسی یەکەمدا ئاماژە بۆ ڕەگ و ریشە و سەرەتای سەرهەڵدانی کێشەکە دەکەین کە سەرچاوە مێژووییەکان بۆ شەڕی چاڵدێرانی ساڵی ١٥١٤ی دەبەنەوە، کاتێك دەوڵەتی عوسمانی بە سەر دەوڵەتی سەفەوی ئەوکاتەی کە لە ئێران حوکمڕانی دەکرد لەو شەڕەدا سەرکەوت. ئیتر لێرەوە کوردستان دەکەوێتە بازنەی دەسەڵاتی ئەو دوو دەوڵەتە و لە هەمان کاتیش دەبێتە بەرداشی شەڕ و ململانێی عوسمانی و ئێرانی کە ماوەیەکی دوورودرێژی خایاند. هەروەها هەر لەو باسەدا ئاماژە بۆ پەیماننامەی

(١) ئەم باسە لە گۆڤاری توێژینەوە ژمارە(٦) لە شوباتی ٢٠٠٦ بڵاوکراوەتەوە.

زەهاوی ساڵی ١٦٣٩ دەکەین کە لە نێوانی دەوڵەتی عوسمانی و دەوڵەتی سەفەوی بەسترا و بۆ یەکەمین جاریش باس لە کورد کرا لە پەیماننامەیەکی هەرێمی، کە کوردستان بە شێوەیەکی پراکتیکی تیادا دابەشکرا. ئینجا لە دواتر باس لەو پەرەسەندنانە دەکەین کە میرنشینە کوردییەکان بەخۆیانەوە بینی و چەند ڕاپەڕینێك هاتە ئاراوە کە سەرەنجام بە ڕووخانی میرنشینە کوردییەکان کۆتایی هات.

لە باسی دووەم ئاماژە بۆ ئەو پەرەسەندن و بارودۆخە دەکەین کە جیهان بە خۆیەوەی بینی دوای شۆڕشی پیشەسازی؛ کە ئەنجام ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست بە گشتی و کورستان بە تایبەتی بووە جێگای چاوتێبڕینی وڵاتە زلهێزەکان، ئینجا ئەو دەوڵەتانە بەرەبەرە هەوڵی خزینی دەسەڵاتی خۆیاندا بۆ ئەم ناوچانە، لە هەمان کاتیش ڕۆڵی خۆیان گێرا بۆ لاوازکردنی دەسەڵاتی مەرکەزی عوسمانی و ئێرانی. ئەوە سەرەڕای ئەوەی گرنگی ناوچەکەش لەڕووی ستراتیژی و سیاسیی و ئابووری ململانێکەی خێراتر کرد. لێرەشدا باس لە هەندێ هەوڵی ئەو وڵاتانە کراوە وەکو بریتانیا، ڕووسیا، فەرەنسا و لە دواتریش ئەڵمانیا تا لەئەنجامدا جیهانیان خستە ناو ئاگری جەنگی یەکەمی جیهانییەوە.

لە ئەنجامیشدا چەند خاڵێك دەخەینەڕوو کە لە دوو تۆی باسەکەدا پێی گەیشتووین.

شیاوی باسە بۆ ئەو لێکۆڵینەوەیە سوودمان لە ژمارەیەك سەرچاوەی مێژوویی وەرگرتووە، لەوانە (کێشەی کورد)ی لازاریێڤ کە باس لە هەوڵی دزەکردنی وڵاتە زلهێزەکان دەکات بۆ هاتنە ناوچەکەوە و بۆ باسی دووەمی ئەو لێکۆڵینەوەیە کەڵکی لێوەرگیراوە، هەروەها(خەبات لەڕێی کوردستان)ی خالفین یش سەرچاوەیەکی بە سوود بووە بۆ ئەو باسە . ئەوە سەرەڕای (کوردستان لە سەردەمی دەوڵەتی عوسمانی دا لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەهەمەوە تا جەنگی یەکەمی جیهانی)ی دوکتۆر عەبدوڵڵا عەلیاوەیی کە وەکو سەرچاوەیەکی ئەکادیمی بە پێزە و بەکەڵك سوودی زۆری لێوەرگیراوە لە مێژووی ئەو سەردەمی کوردیدا. ئیتر ئەمانە و ژمارەیەکی تری سەرچاوە کە لە ڕیزبەندی سەرچاوەکاندا ئاماژەمان بۆ کردوون باسەکەیان بە زانیارییەکانیان دەوڵەمەند کردووە.

ماوە بڵێین توێژینەوە لەمەڕ ڕەگ و ڕیشەی کێشەی کورد و پەرەسەندنەکانی وا سانا نییە و ناتوانرێت مافی خۆی بدرێتیٚ، بۆیە ئەگەر کەم و کورییەك لە باسەکەدا هەبێت داواکارین بە چاوێکی ڕەخنەگرانەوە تێبروانرێت بۆ ئەوەی لە دواتر ئەو کەم و کورتییانە دووبارە نەبێتەوە. خوای گەورەش پشت و پەنای هەموو لایەکمان بێت.

هەواڵنامەی کتێب

باسی یەکەم :
سەرهەڵدانی ڕەگ و ریشەی کێشەی کورد لە نێو پەرەسەندنە هەرێمی و نێودەوڵەتییەکاندا

هەرچەندە سەرەتاکانی سەرهەڵدانی ڕەگ و ریشەی کێشەی کورد مێژووییەکی ورد و دەستنیشانکراوی نییە، بەڵام زۆرێك لە مێژوونووسان و نووسەران سەرەتای سەرهەڵدانی ئەو کێشەیە بۆ ڕۆژگاری داگیرکاری عوسمانییەکان دەگەڕێننەوە، دوای سەرکەوتنیان لە شەڕی چاڵدێرانی ساڵی ١٥١٤، کە لێرەوە کوردستان بوو بە دوو لەتەوە[٢].

سەرهەڵدانی ئەو کێشەیە بەو شێوەیە جێگای باس و شرۆڤەکردنی سەرچاوە مێژووییەکانە. ئەوەتا قاسملو ساڵی ١٥١٤ بە ساڵێکی شووم دەداتە قەڵەم لە مێژووی گەلی کورد دا[٣]. بە تایبەت ئەگەر بزانین دەوڵەتی عوسمانی لە دواتر بەرانبەر بە میرنشینە کوردییەکان پەیڕەوی سیاسەتی توندی کردووە، دەستی خستۆتە ناو

(٢) سعدي عثمان حسين، كوردستان و الامبراطورية العثمانية دراسة في تطورها السياسي ١٥١٤-١٨٥١، رسالة ماجستير غير منشورة ، مقدمة الى كلية الاداب جامعة صلاح الدين، اربيل، ١٩٩٥، ص ٢٨ .

(٣) عبد الرحمن قاسملو، کوردستان و کورد، (وەرگێرانی: عبداللە حسن زادە)، بێ شوێنی چاپ ، ١٩٧٣ز ، ل٢٤ .

کاروباری میرنشینەکانەوە. وەك شەرەفنامە ئاماژەی بۆ دەکات و دەڵێ:" کاتێك کە ئولامە تەکلو سەرپەشتیاری ناوچەی ئازەربیجان لە دەرباری سەفەوییەکان رایکرد و هاتە دەوڵەتی عوسمانی، سوڵتان سولێمانی قانوونی(١٥٢٠-١٥٦٦) کە ئەوکاتە سوڵتانی عوسمانی بوو ناوچەی بەدلیسی بەخشی بە ناوبراو، کە میر شەرەفخان (باپیری مێژوو نووس شەرەفخانی بەدلیسی- لێکۆلەر) تیایدا میربوو. بۆیە بوو بە مایەی نارەزای لای میری بەدلیس، ئەویش رووی کردە دەرباری سەفەوی. ئیتر ئەوە بوو شەڕ و کوشتار لە نێوان دەوڵەتی عوسمانی و دەوڵەتی سەفەوی روویدایەوە و کوردیشی دووبارە لەو شەڕانە تێوەگلاند"[٤]. کۆتایی نەهاتنی شەڕ و ململانێی نێوان دەوڵەتی عوسمانی و دەوڵەتی سەفەوی بەردەوام جرت و فرت و تەراتێنی ئەو سوپا زەبەلاحانە کە زۆربەی کات شوێنی بە یەك گەیشتنیان کوردستان بوو، سنووری شانۆی شەڕەکانی تیادا ئەنجامدەدرا، ماڵوێرانی و کاولکاری ئێجگار مەزنی بۆ کوردستان لێکەوتەوە[٥]. ئەنجامی ئەو شەڕ و کاولکارییەش لە نێوان هەردوو دەوڵەت بە گەلاڵەنامەیەك یاخود رێککەوتنی نێوانیان، کورد و خاکەکەی دەبووە کۆچی قوربانی هەڵسوکەوتە دوژمنکارە بێشوومارەکەیان، کە ئەوانە هەموو فاکتەری راستەقینەی سەرهەڵدانی ئەو کێشە گرنگەن کە دواتر ناوی کێشەی کوردی بەسەردا دەچەسپێنرێت.

ئەگەرچی بەستنی پەیماننامەکان و رێککەوتنەکانی دەوڵەتی عوسمانی و دەوڵەتی سەفەوی لە زووە دەستیپێکرد لە ماوەی نێوان شەڕەکانیان، کە هەر لە پەیماننامەی ئەماسیای ساڵی ١٥٥٥، پەیماننامەی فەرهاد پادشا(نەورۆز) ساڵی ١٥٩٠،

(٤) شەرەفخانی بەدلیسی ، شەرفنامە ،(وەرگێرانی: هەژار)، چاپخانەی نوعمان ، نەجەف ، ١٩٧٢ ز ، ل٢٤ ..

(٥) كمال مظهر احمد ، دراسات في تاريخ ايران الحديث والمعاصر ، بغداد، ١٩٨٥، ص٢٣.

پەیماننامەی نسوح پادشا سالّی ١٦١١ و پەیماننامەی سەراوی سالّی ١٦١٨[٦] پێك هاتبوون. بەلاّم لە هەموویان گرنگتر پەیماننامەی زەهاو سالّی **١٦٣٩** یە، کە لەو پەیماننامەیە سنووری نێوانیان بەشێوەیەکی پراکتیکی دابەشدەکەن. بۆیە پێمان باشە هەلّوەستەیەك لەسەر ئەو پەیماننامەیە بکەین و لەخالّەکانی وردبینەوە، چونکێ یەکەمین جارە باس لە کورد دەکرێت لە پەیماننامەیەکی هەرێمیدا کە یەکێك لە بەندەکانی ئەو پەیماننامەیە وەکو ئاماژەمان بۆ کرد نیشانکردنی سنووری نێوان ئەو دوو دەولّەتە بوو، کە خاکی کوردستانی کرد بە دوو بەشەوە، جگە لەوەش کاولّکردنی ژمارەیەك قەلاّ بوو لە ناوچە کوردییەکان وەکو قەلاّی قوتورو ماکۆ لە ناوچەی وان، هەروەها قەلاّی مەغازبرد و قەلاّی زنجیر لە نزیك قارس، ئەوە سەرەڕای ئەوەی رێگای لە هۆزە کۆچەرییەکان قەدەغەکرد لە هاموشۆکردنی کوێستان و گەرمیاندا، تەنانەت هۆزی جافیش کرد بە دوولەتەوە[٧]. ئەوەی ئەو پەیماننامەیەش لە پەیماننامەکانی تر جیادەکاتەوە ئەوەیە کە بووە بەردی بناغەی پەیماننامەکانی تر کە لە نێوان دەولّەتی عوسمانی و دەولّەتی ئێرانی بەستران[٨]. هەر بۆیە سەبارەت بەو پەیماننامەیە قاسملو دەلێ: **"دابەشکردنی سالّی ١٦٣٩ کارەساتێکی گرنگ بوو کە تەئسیری کردە سەر هەموو رووداوەکانی پاشە رۆژی مێژووی گەلی کورد"**[٩]. کوردەکان لە ئەنجامی ئەو رەوشە و ئەو سیاسەتە چەوتانەی هەردوو زلهێزی هەرێمی

(٦) بۆ زیاتر زانیاری لەسەر پەیماننامەکان بڕوانە: علي شاكر علي، تاريخ العراق في العهد العثماني "دراسة في احوال السياسة ١٦٣٨ —١٧٥٠"، الطبعة الاولى، مطبعة اوفسيت الشعب، بغداد، ١٩٨٥، ص ص٧٤-٧٦ .

(٧) بۆ سەیرکردن و وردبوونەوە لە ناوەڕۆکی پەیماننامەی زەهاو سالّی ١٦٣٩ ز بڕوانە:- د.منوجهرباراسادوست، ریشەی تاریخی اختلافات ایران و عراق ١٥١٤ —١٩٨٠ ، چاپی چوارەم ، تهران ، بێ سالّی چاپ ، ل ل٤٨٢-٤٨٧ .

(٨) سعدي عثمان، المصدرالسابق، ص١١٤ .

(٩) قاسملو ، سەرچاوەی پیشوو ، ل٤٢ .

کە بەکاریان دەهێنا باریان یەکجار لەنگ ببوو، ئیدی لە توانایدا نەمابوو چیدی بەرگەی ئەو رەوشە پڕ لە فشارە بگرن. بۆیە زۆرێك لە راپەڕین و بزاڤی چەکداری لە ناوچە جیاجیاکانی کوردستان بەرپا بوون کە زۆربەیان داوای ئازادی و ئەنجامدانی چاککارییان لە هەرێمەکانیان دەکرد. لە وانەش راپەڕینی جانولا بەگ لە سالّی ١٦٠٥، راپەڕینەکانی عەبدوڕڕەحمان پادشای بابان ١٨٠٦-١٨١٣[١٠]...هتد.

شیاوی ئاماژە بۆ کردنە؛ دەسەلاّتی میرنشینە کوردییەکان کە تادەیەمی دووەمی سەدەی نۆزدەهەم لە فراژووبووندا بوون، ئیدی ئەوانە ببوونە کۆسپێك لە بەردەم پێشکەوتنی دام و دەزگای دەولّەت و پێرۆکردنی سەردەمیانە، بۆیە کارێکی زۆر پێویست بوو سەبارەت بە دەولّەتی عوسمانی هەلّبستێت بە لەناوبردنیان. ئەوەبوو لەدەیەی سێیەمی سەدەی نۆزدەهەمدا سولّتان مەحموودی دووەم(١٨٠٨-١٨٣٩) هەلّسا بە پیادەکردنی سیاسەتی مەرکەزی لە دەولّەت کە ئەوەیش پێویستی دەکرد هەموو هەرێمەکانی دەولّەت سەر بە بابی عالی بن لە ئەستەنبۆل، بۆیە هەرچی دەسەلاّتە خۆجییەکانی ناوچەکانی دەولّەت هەبوو لەنێوبران، میرنشینە کوردییەکان یەك بە دوای یەك لەناوچوون لەوانە میرنشینی سۆران لە ١٨٣٦، میرنشینی بادینان لە ١٨٤٢، میرنشینی بۆتان لە ١٨٣٧، میرنشینی هەکاری لە ١٨٤٩و میرنشینی بابان لە ١٨٥١[١١]. هەروەها لە کوردستانی ئێرانیش تەمەنی ئەو دەسەلاّتە خۆجێیانەی

هەواڵنامەی کتێب

(١٠) بۆ زانیاری لەسەر راپەڕینی جانبولا بەگ بڕوانە: محمد امين زه كى، خلاصة تاريخ الكرد و الكردستان، ترجمة: محمد علي عونى، مطبعة السعادة ،مصر،١٩٣١، ص١٩٩؛ هەروەها سەبارەت بە راپەڕینەکانی عەبدوڕڕەحمان پاشای بابان بڕوانە: نەوشیروان مستەفا ئەمین ، میرایەتی بابان لە نیوان بەرداشی روم و عەجەم، چاپی یەکەم، چاپخانەی خاك، سلیمانی ١٩٩٨ .

(١١) بۆ زانیاری لەسەر لەنێوبردنی میرنشینە کوردییەکانی بڕوانە: د. عەبدوڵلاّ عەلیاوەیی، کوردستان لە سەردەمی دەولّەتی عوسمانی دا" لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەهەمەوە تا جەنگی یەکەمی جیهان" (لێکۆڵینەوەیەکە لە بواری مێژووی سیاسیدا)، بلاّوکراوەکانی سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجیی کوردستان، سلێمانی، ٢٠٠٤، ل ل ٣٣- ٥٠.

میرنشینە کوردییەکان لەوەی کوردستانی عوسمانی چاکتر نەبوو کە هەر لە سەردەمی ناسرەدین شای قاجار(١٨٣٦-١٨٩٦) یەك بە دوای یەك لە نێوبران[١٢].

پیادەکردنی ئەو سیاسەتانە لە لایەن دەوڵەتی عوسمانی و دەوڵەتی ئێرانی بۆ ئەوە بوو کە باری لەنگی دەوڵەت راستبکرێتەوە، بەڵام ئەوە پێچەوانە کەوتەوە هەرچەندەش کەمێك لە تەمەنی ئەو دوو زلهێزەی درێژکردەوە، کەچی دەوڵەت هەر لە خالیدا بوون و بێ سەر و بەری سەرومڕ دەزگاکانی دەوڵەتی تەنیبۆوە. ئیتر بە قووڵ بوونەوەی بێ سەروبەری لە دام و دەزگا کارگێرییەکانی ئەو دوو دەوڵەتە زلهێزە، کوردستانیش پشکی گەورەی لە چەرمەسەرییەکان بەرکەوت. وەکو بەڵگە و نموونەش دەبینین کە دواتر لە شەڕەکانی دەوڵەتی عوسمانی لەگەڵ ئیمپراتۆرییەتی رووسی لەنێوان ساڵانی ١٨٧٧-١٨٧٨ و دۆڕاندنی عوسمانییەکان لەو شەڕەدا، بە پێچەوانەیەکی ئیجگار خراپ بە سەرباری دەوڵەتی عوسمانی بەگشتی و کوردستان بەتایبەتی شکایەوە[١٣]. ئەگەر بزانین ئەنجامی دۆڕاندنی ئەو شەڕە بە مۆرکردنی پەیماننامەی سان ستیڤانۆ لە ٣ی مارتی١٨٧٨ کۆتایی هات، کەچی لە دواتر لەبەر نالەباری تای تەرازووی هێزی نێودەوڵەتی و لەژێر فشاری وڵاتە ئەوروپییەکان بە گشتی و بریتانیا بەتایبەتی ئەو پەیماننامەیە بە پەیماننامەی بەرلین لە ٢٣ی حوزەیرانی١٨٧٨ گۆڕایەوە[١٤].

شیاوی باسە، گرنگی ئەو پەیماننامەیە وامان لێدەکات هەڵوەستەی لەسەر بکەین کاتێك دەبیین زۆربەی بەندەکانی پەیماننامەکە پەیوەندی بە ناوچە کوردییەکانەوەیە، وەکو دانەوەی ناوچەی بایەزید و ناوچەی دۆلی ئەلاشکیر بە دەوڵەتی عوسمانی لە

(١٢) نازناز محمد قادر ، میرنشینەکانی کوردستانی رۆژهەڵاتی لەسەردەمی فەرمانڕەوایی قاجارەکاندا ، لێکۆلینەوەیەکی مێژووی رامیاری و ئابووری ،چاپی یەکەم ، چاپخانەی وەزارەتی پەروەدە - هەولێر، ٢٠٠١ ، ل ل٣٦-٥٢.

(١٣) د. عەبدوڵلا عەلیاوەیی، سەرچاوەی پێشوو، ل ل ٨٨-٩٤.

(١٤) د. عەبدوڵلا عەلیاوەیی، هەمان سەرچاوە، ل ٩٤.

بەرانبەر دانەوەی ناوچەی قەتور بە دەوڵەتی ئێران[١٥]. بەڵام ئەوەی لێرەدا گرنگە و پێویستە تێ بروانین ئەوەیە بە هیچ شێوەیەك لەو پەیماننامەیە باسی کورد نەکراوە، تەنیا لە بەندی (٦٤) نەبێت باس لە مافی ئەرمەنەکان دەکات لەگەڵ پاراستنیان لە کورد لەلایەن دەوڵەتی عوسمانییەوە[١٦]. بۆیە لێرەدا دەتوانرێت بووترێ ئەو ناو هێنانەش بۆ زڕاندنی ناوی کورد بووە نەك بۆباسکردنی.

دەوڵەتی عوسمانی ئەگەرچی پابەندی بە هەندێ بەندەکانی پەیماننامەکە نەبوو، بەڵام بۆ ئەوەی بە بەردێك دوو چۆلەکە بپێکێ، هەڵسا بە گرتنەبەری سیاسەتێکی نوێ، ئەویش ئەوەبوو بڕیاردرا کوردەکان بەلای خۆیدا ڕابکێشێت، جگە لەوەش کاربەدەستانی دەوڵەتی عوسمانی ئەوەشیان خستبووە بەرچاوی خۆیان لەسەر حیسابی ئەرمەن کێشەی کورد یەکلا بکەنەوە، بەوەش دەرەبەگە کوردەکان دەم چەور بکەن و رق و کینەی میللەتی کورد لەڕێی راستەوخۆی لابدەن و ئاراستەی بزووتنەوەی ئایینی و نەتەوەی ئەرمەنی بکەن. بڕیاری ئەم هەنگاوە بە پێکهێنانی سوپایەکی تایبەتی لە کوردەکان دەستپێدەکات، ئیتر ئەوە بوو لە ناوەڕاستی تەشرینی دووەمی ساڵی ١٨٩٠ دا بڕیاری فەرمی دامەزراندنی هێزی چەکداری کوردی بڵاوکرایەوە بە ناوی (سوارەی حەمیدی)[١٧]. سەبارەت بە مەبەستی دروستکردنی ئەو سوپایەش لە لایەن دەوڵەتی عوسمانی لازاریڤ دەڵێ: **"یەکێك لە ئامانجەکانی کاربەدەستانی دەوڵەتی عوسمانی لە راکێشانی کورد بۆ ئەو هێزە جەنگاوەرە ئەوەبوو لە ئاشووب و شەڕ و هەرای کوردەکان قورتار بن و رزگاریان بێت. ئامانجەکەی تریشیان ئەوە بوو کوردەکان بخەنە**

(١٥) ن. ا.خالفین، خەبات لەڕیی کوردستانا، (وەرگێرانی: جلال تەقی) ، چاپخانەی راپەڕین، سلێمانی ، ١٩٧١ ، ل١٥٥.

(١٦) د. عەبدوڵلا عەلیاوەیی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٩٥.

(١٧) م. س.لازاریڤ، کێشەی کورد ١٨٦٩- ١٩١٧،(وەرگێرانی:- د.کاوس قەفتان)، بەرگی یەکەم، چاپخانەی جاحظ، بەغدا، ١٩٨٩، ل٨٥-٦ .

ژێر یاسای زەبت و رەبتی قورس و رقی بەڕێوەبەرایەتی و سوپای دەوڵەتەوە و لەو چوارچێوەیەدا قاڵیان بکەن هەر لەو رێیەشەوە سەربەستی خێڵە کوردەکان لەناوبەرن"[١٨]. لەو سەردەمانەش کێشەی کورد رۆژ بە رۆژ لە پەرەسەندن دابوو گەلی کورد چیدی بۆ نە دەلوا فریوی دەستی کاربەدەستانی دەوڵەتی عوسمانی و دەوڵەتی ئێرانی بێ، بۆیە لەوسەردەمەدا گەورەترین راپەڕینی کوردی سەریهەڵدا کە راپەرینەکەی شێخ عوبەیدوڵلای نەهری ١٨٨٠- ١٨٨١ بوو[١٩]. سەبارەت بە گرنگی ئەو راپەرینە لە مێژووی بزاڤی رزگاریخوازی کوردستان، ئەوەیە ئەگەر بزانین ئامانجی راپەرینەکە رێکخستنی بەستانەوەی ناوچەکانی کوردستان بوو بە یەکتر، هەروەها چاککردنی باری کوردەکان کە ئەوکاتە بە دەست زوڵم و زۆرداری دەوڵەتی عوسمانی و دەوڵەتی ئێرانی دەیان ناڵان، بۆیە دەوترێت ئەو راپەرینە بیرۆکەی دروستبوونی دەوڵەتی کوردیی لەخۆ گرتبوو[٢٠].

بە کوژانەوەی چرای راپەرینەکەی شێخ عوبەیدولڵای نەهری ئیتر راپەرینێکی تر بەو شێوە گەورەیە سەری هەڵنەدا، ئەگەرچی لە ناوچە جیاکان بە شێوازی جیاجیا نارەزایی کوردەکان دەبینرا، تا سەرەتاکانی سەدەی بیستەم کە خۆی بینیوە لە راپەرینی ئیبراهیم پاشای میللی، راپەرینی شێخ عەبدولسەلام بارزانی ١٩٠٧-١٩٠٨ و راپەرینی بەدلیس١٩١٣[٢١]. ئیتر بە دواوە کوردستان کەوتە ناو شەری کاوڵکاری گەورەی جیهانی کە جەنگی یەکەمی جیهانی١٩١٤-١٩١٨ بوو، ئیتر

(١٨) لازاریف، هەمان سەرچاوە، ل٨٧.

(١٩) سەبارەت بە شۆرشی شێخ عوبەیدوڵلای نەهری بروانە: جلیلی جلیلی ، راپەرینی کوردەکان لە ساڵی ١٨٨٠ ،(وەرگێرانی: د. کاوس قەفتان)، چاپخانەی الزمان ، بەغدا، ١٩٨٧.

(٢٠) خالفین، سەرچاوەی پێشوو، ل١٦٩.

(٢١) د. عەبدوڵلا عەلیاوەیی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٣٦، ٢٤٥.

لێرەوە بەدواوە کێشەی کورد پەرەسەندی زیاتری بەخۆیەوەدی، بوو بە کێشەیەکی نێو دەوڵەتی جیهانی[٢٢].

(٢٢) دەوڵەتە زلهێزەکانی بەریتانیا و فەرەنسا و رووسیا لە ناو شەرەکەوە لە ساڵی ١٩١٦ بە بەستنی پەیماننامەی سایکس بیکۆ ناوچەکانی کوردستانیان بۆ خۆیان پارڤە کرد. سەبارەت بە پەیماننامەی سایکس بیکو و چۆنیەتی دابەشکردنی کوردستان لەو پەیماننامەیە لەنێوان وڵاتە زلهێزەکان بروانە: سروە صابر اسعد، کوردستان من بدایة الحرب العالمیة الاولی الی نهایة مشکلة الموصل١٩١٤-١٩٢٦ ، دراسة تاریخیة سیاسیة وثائقیة، الطبعة الاولی، مطبعة وزارة التربیة/اربیل، ٢٠٠١، ص٦٧.

هەواڵنامەی کتێب

باسی دووەم :
دزەکردنی وڵاتە زلهێزەکان بۆ کوردستان بە مەبەستی پاراستنی بەرژەوەندییەکانیان

مەسەلەیەکی بەڵگەنەویستە هۆکاری جۆگرافی بە تایبەتی شوێنی جۆگرافی کاریگەری گەورەی بە سەر ڕێڕەوی مێژووییەوە هەیە. سەبارەت بە کوردستانیش ئەگەر چاوێك بە شوێنی جۆگرافی و تۆبۆگرافیەکەی لە لایەك و ڕێڕەوە مێژووییەکەی لەلایەکیتر دابخشێنین، ئەوا راستی ئەو تیۆرەمان بۆ دەردەکەوێت کە هەر لە ئەنجامی هەڵکەوتی جۆگرافییەکەی بوو کوردستان باجێکی گەورەی داوە و دووچاری شەڕی بەردەوام بووە لەنێوان ئەو دەوڵەتانەی کە بۆ دەستبەسەرداگرتنی کێبرکێیان کردووە، ئەوانیش لە سەردەمانی مێژووی نوێ هەردوو دەوڵەتی عوسمانی و ئێرانی بوون[٢٣].
بەڵام جیا لەوەش لە دوادواکانی سەدەی هەژدەهەم و سەرەتای سەدەی نۆزدەهەم ئەو چاو تێبرینە فراوانتربوو، ئەگەر بزانین ژمارەیەکی تری دەوڵەت هاتنە نێو شانۆی ڕووداوەکان ئەوانیش ڕووسەکان کە مەبەستیان بوو لەو ڕێگایەوە بگەن بە ئاوە گەرمەکان، هەروەها بەریتانییەکانیش هەوڵیاندەدا لەڕێگای دەست گرتن بە سەر ئەو ناوچانە بەرژەوەندە ئابوورییەکانیان بەتایبەت لایەنی بازرگانیان لەگەڵ هندستان بپارێزن، جگە لەمانەش فەڕەنسییەکانیش دوای دەستبەسەرداگرتنی میسر لەسەر دەستی ناپلیۆن لە ١٧٩٨ گرنگی و ستراتیژی ناوچەکەیان بۆ دەرکەوت، لەبەرئەوەی

(٢٣) شاکرخصباك ، الكرد و المسالة الكردية، مطبعة الرابطة، بغداد ،١٩٥٤، ص٢١.

لە نامەیەکی (ناپلیۆن) دا دەردەکەوێت کە بۆ تەزاری ڕووسی نووسیویەتی و دەڵێ: **" ڕێگای فورات نەخشەی دواڕۆژ دەنەخشێنی "**[٢٤]. بۆیە دەتوانرێت بوترێ گۆڕانکاری ئابووری و سیاسی و کۆمەڵایەتی لەنێو کۆمەڵگای مرۆڤایەتیدا، لە هەموو چاخ و سەردەمێك کار لەیەکتر دەکەن و ئەو پێشەوەچوونەی لە سایەی شۆڕشی پیشەسازییەوە هاتە ئارا، کار لەیەکترکردنەی گەورەتر و خێراتر کرد و جیهان بوو بە ناوچەیەکی ململانێی لەسەر بەرژەوەندییەکان و ململانێکەش گەیشتە هەموو شوێنێك.

شیاوی باسە، سەرەتای پەیوەندی ڕووسەکان لەگەڵ کورد کە هاوسێی یەکتر بوون دەگەڕێتەوە بۆ سەرەتاکانی سەدەی نۆزدەهەم، کاتێك ڕووسەکان لە سنووری کوردستان نزیکبوونەوە و کەوتنە شەڕ لەگەڵ دەوڵەتی ئێرانی لە ١٨٠٤-١٨٠٦، ئینجا هەوڵیاندا کوردەکان بە لای خۆیان رابکێشن. ئەوەتا خالفین ئاماژە دەکات و دەڵێ: **" لە کاتی جەنگدا سەرلەشکری ڕووسی (جیگانۆڤ) نامەیەك بۆ(حوسێن ئاغا) سەرۆکی کوردە کۆچەرییەکانی یەریڤانی دەنێرێ داوای لێدەکات سوارەکانیان لە ژێر فەرماندەیی لەشکری ئێران دەربهێنن و پەیوەندی بە ڕووسەکان بکات لە بەرامبەر دانان بە مافی، بەڵام ئەو هەوڵەی ڕووسەکان بێ ئەنجام بوو، ئەگەرچی لە ١٨٠٥ دووبارە هەوڵیاندایەوە کەچی دواتر ڕووسەکان تەنیا هەوڵی ئەوەیان دەدا کوردەکان لە شەڕەکان بێلایەن بن "**[٢٥].

سەبارەت بە بەریتانییەکانیش ئەوا لەو کاتەی بەریتانییەکان بەردەوام بوون لە هامووشۆکردن لە ناوچەکەدا، دواتر لە سەدەی نۆزدەهەم هامۆشۆکردنیان زۆر زیادی کرد کاتێك کۆمپانیای هندی ڕۆژهەڵاتی لە بەغدا ساڵی ١٨٠٦ کرایەوە کە ریچ سەرپەشتیاری ئەو کۆمپانیایە بوو و هەڵسا بە ئەنجامدانی گەشتێکی دوورودرێژ بە

(٢٤) فؤاد منظر نصيف الدليمي، تغلغل النفوذ البريطاني في العراق ١٨٦٩- ١٩١٤، رسالة ماجستير مقدمة الى كلية الاداب، جامعة بغداد، ١٩٨٩، ص٣٧.

(٢٥) خالفین، سەرچاوەی پێشوو، ل٥٥.

ناوچە کوردییەکان و پەیوەندی کردن بە سەرۆك هوزە کوردییەکان. ئەوە بوو بەریتانیا هەر لە سەرەتای ئەو سەدەیە چەند کۆنسۆلخانەیەکی کردەوە لە کوردستان لەوانە لە ورمێ و وان[٢٦].

زێدەبوون و چڕبوونەوەی ململانێی نێودەوڵەتی؛ وەك ئاماژەی پێکرا کاریگەری گەورەی لەسەر بزاڤی نەتەوەیی کوردستان هەبوو، هەربۆیە لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەهەمدا چەندین میری بەناوبانگ وەدەرکەوتن کە جێگای دیاریان لە مێژووی کورددا گرتوتەوە لەوانە محەمەد پادشای رەواندزی (١٨١٣-١٨٣٦) و، بەدرخان پاشا (١٨٢١- ١٨٤٢) میری بۆتان. بەڵام لەبەرئەوەی بە دەسەڵات بوون و فراوانخوازی ئەو میرانە لە بەرژەوەندی وڵاتە زلهێزەکان نەبوو، بۆیە دەوریان هەبوو لە دامرکاندنەوەی ئەو راپەڕینانەی کە ئەنجامیاندا، ئەوەتا جەلیلی جەلیلی ئاماژەی بۆ دەکات و دەڵێ: **" بەریتانیا لەڕێگای کۆنسۆلییەکانی دەوری کاریگەری هەبوو لە سەرکوتکردنی راپەڕینە کوردییەکان بۆ وێنە کونسۆلی ئینگلیز لە ئەرزەرۆم گەشتێکی گشتیی بۆ کوردستان کرد بۆ ئەوەی زانیاری دەربارەی ئەو سەرۆکە کوردانە کۆبکاتەوە کە جێگەی مەترسی بوون بۆ دەوڵەتی عوسمانی، لەرێی دیاری و بەلێنەوە هەوڵیدا ئەو سەرۆکانە بۆ لای خۆیان رابکێشی"**[٢٧].

لاوازبوونی هەردوو دەسەڵاتی ناوەندی دەوڵەتی عوسمانی و دەوڵەتی ئێرانی و تێخزین و هاتنە ناوەوەی وڵاتە زلهێزەکان خێراتر بوو بە تایبەتی بەریتانیا و رووسیا کە تەنیا بۆ پاراستنی بەرژەوەندی خۆیان کاریاندەکرد بێ ئەوەی بە تەنگ داواکانی خەڵکی ناوچەکەوە بچن، وەك چۆن ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەهەم هەڵوێستیان دژایەتی بوو لە بەرانبەر راپەڕینە کوردییەکان لە کاتی راپەڕینە مەزنەکەی شێخ عوبەیدوڵلای نەهریی ١٨٨٠ –١٨٨١ بە هەمان شێوە هاوکاری و هەماهەنگی ئەو دوو وڵاتەیان کرد بۆ لێدانی راپەڕینەکە و سەرکوتکردنی . بۆ ئەو مەبەستەش سافرستیان دەڵێ: "

(٢٦) جلیلی جلیلی، راپەڕینی کوردەکان، ل٤٨ .

(٢٧) هەمان سەرچاوە، ل٤٩ .

شێخ عوبەیداللە دەیتوانی تەورێز و ئازربێجانیش بن دەست بکات ئەگەر رێککەوتنی تورك و ئێران نەبوایە، بە هاندانی روس و ئینگلیز بۆ دامرکاندنەوەی راپەڕینەکەی"[٢٨].

ئەوەی ململانێیەکەی زیاتر خەسترکرد لە نەوەدەکانی سەدەی نۆزدەهەم، هاتنە ناوەوەی ئەڵمانەکان بوو، کە ئەویش وەکو هێزیك بە چوستییەوە هاتە سەر شانۆی ململانێیەکە، ئاشکرایە دوا بە دوای شەڕی سەربەخۆیی و راگەیاندنی یەکێتی ئەڵمانیا لە ساڵی ١٨٧١ کە ئەو پێشوەچوونەی بەخۆیەوە بینی بە تایبەت لە بواری ئابووری، ئیتر ئەوە بوو سەرکردەکانی ئەڵمانیا بیریان لە زەوی زیاتر کردەوە بۆ دەسەڵاتی خۆیان. بۆ ئەوەش هاتنە مەیدانەوە لەگەڵ بەریتانییەکان و فەرەنسییەکان. سەرەتای ئەوەش دەگەرێتەوە بۆ پەیماننامەی بەرلین ساڵی ١٨٧٨ کە بە سەرەتا پەیوەندی نێوان ئەڵمانیا و دەوڵەتی عوسمانی دادەنرێت و لەوە بەدواوە بەرژەوەندییەکانیان یەکتر دەگرێتەوە[٢٩].

گۆڕانکارییە ئابوورییەکان کە لە دواتر گۆڕانکاری سیاسی بەدواداهات کاریگەریی لەسەر ناوچەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست بەگشتی و کوردستان بەتایبەتی هەبوو، کاتێك گرنگی کانە پەترۆڵەکانی کوردستانی بە دیارخست وەکو شەمزینی دەڵێ: **" کوردستان وەك دەوڵەمەندترین ناوچە پەترۆلییەکانی رۆژهەڵاتی ناوەراست و نزیك، سەرنجی دەوڵەتە ئیمپریالیستەکانی راکێشا و کۆنترۆلکردنی بوو بە یەکێك لە ئامانجەکانیان، سەرەنجام کوردستان بووە گۆرەپانی ململانییەکی توند و تیژی نێوان ئەلمانیا و بەریتانیا و روسیای تەزاری بۆ بلاوکردنەوەی پروپاگەندە و فریودانی کورد**

(٢٨) ئارشاك سافرستیان، مێژووی کورد و کوردستان، (وەرگێرانی: عبداللە شالی)، سلێمانی، ١٩٦٠، ل٤٠.

(٢٩) کامەران احمد محمد امین ، کوردستان لەنێوان ململانێ نێودەوڵەتی و ناوچەییدا ١٨٩٠-١٩٣٢، توێژینەوەك لە مێژووی سیاسی و ئابووری، چاپی یەکەم، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی، ٢٠٠٠، ل٣٦.

سیخورانی ئینگلیز و ئەڵمانی و روسی خزانە ناو کوردستانەوە و هەریەکەیان لاف و گەزافی ئەوەی لێدەدا وڵاتەکەی مافی گەلان دەسەلمێنی و پیشتیوانی لە داخوازییەکانی گەلی کورد دەکا"[30].

لێرەشدا کوردستان بۆ هەریەك لە ئەڵمانیا و بەریتانیا و روسیا گرنگی و تایبەتمەندی خۆی هەبوو، هەریەك بە چاوێك سەیری دەکرد، بۆیە هەر لایەك لە چالاکی لایەکی تر دەسلەمینەوە. ئەوەتا کۆنسوڵی فەرەنسا لە ئەرزەرۆم دەڵێ: **" هەر هێندەی کۆنسوڵێکی روسی سەردانی ئەم یان ئەم سەرۆکی کوردی بکردایە، کۆنسوڵێکی ئینگلیزی خێرا سەردانی دەکرد، کۆنسوڵەکانی بەریتانیا هەمیشە وەك سایەی کۆنسوڵەکانی روسی بوو ولێیان جیانەدەبووە"**[31].

ئیتر ماوە بڵێین ئەمریکاییەکانیش هەوڵی ئەوەیان دەدا جێپێی خۆیان لە کوردستان بکەنەوە، ئەوەتا کوشتنی (لینتسی) کە مسیۆنێرێکی ئەمریکی بوو لە ١٨٩٥ دەکەن بە بیانوو بۆ کردنەوەی کۆنسوڵخانەیەك لە ئەرزەرۆم، هەروەها دواتر یەکێکی تریش لە خەرپوت دەکەنەوە، ئەگەرچی لە سەرەتا دەسەڵاتدارانی عوسمانی نارەزایی دەردەبرن[32].

شیاوی باسە، سەرەرای ململانێ و هەوڵدانی وڵاتە زلهێزەکانی بۆ دەستگرتن بەسەر ناوچەکە جۆرە نزیك بوونەوەیەك لەنێوان وڵاتەکان هاتە ئاراوە وەکو پەیوەندی ئەڵمانی و عوسمانی بۆ راکێشانی هێلی ئاسنی بەغدا بەرلین و دواتریش پەیمانی بەریتانی روسی ١٩٠٧. بەڵام ئەنجامی ئەوتۆی نەبوو، لەبەرئەوەی ئەو گۆرانکارییە ئابووری و سیاسییانەی لە کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەهەم و سەرەتای سەدەی بیستەمدا روویاندا ململانێیەکەیان لەسەر کوردستان چڕترکردەوە و هەوڵە

(٣٠) د. عەزیز شەمزینی، جولانەوەی رزگاری نیشتیمانیی کوردستان، (وەرگێڕانی: فەرید ئەسەسەرد) ، بلاوکراوەکانی سەنتەری لێکۆلینەوەی ستراتیژیی کوردستان، چاپی چوارەم ، ٢٠٠٦، ل٩٨.

(٣١) لازاریڤ، سەرچاوەی پێشوو، ل١٥٧.

(٣٢) لازاریڤ ، هەمان سەرچاوە، ل١٦١.

دبلۆماسییەکانیش نەدەشیان بە تەنیا ململانێیەکە رێکخەن و بەرێوەی بەرن، بۆیە ململانێیەکە شێوازێکی تری وەرگرت و ناکۆکی نێوان بەرژەوەندییەکانی ئەو هێزانە لە هەموو جیهان رووبەرووی یەکتر بووە، ئەوەش بووە هۆی برینی زمانی دبلۆماسی و دانوستان و وەگەرخستنی زمانی چەك کە سەرەنجام لە حوزەیرانی ساڵی ١٩١٤ جەنگی یەکەمی جیهانی هەڵگیرسا و کوردستانیش وەك چۆن ببووە گۆرەپانی ململانێیە سیاسی و ئابوورییەکە لەرۆژهەڵاتی ناوەراست بە هەمان شێوە ببووە گۆرەپانی بەیەکدادان و شەڕ و کوشتار[33].

هەواڵنامەی کتێب

(٣٣) کامەران احمد محمد امین، سەرچاوە ی پێشوو ، ل٤٩ .

ئەنجام:

لە ئەنجامی ئەو باسەدا گەیشتنە ئەو خالآنەی خوارەوە:

گرنگی و ستراتیژی کوردستان لەرۆژهەلآتی ناوەڕاست تایبەتمەندی خۆی هەیە کە لە وشکانییەوە هەموو ریرەوە دەریاییەکانی بەیەکەوە دەبەستایەوە، بۆیە دەتوانرێ بوترێ دلّی رۆژهەلآتی ناوەڕاستە، بۆیە هەموو کات شوێنی پێکدادان و ململانێی ولآتان بووە.

لەو ماوەیەدا ڕۆژ لە دوای رۆژ گرنگی ناوچەکە بۆ ولآتەکانی دەوروبەری و جیهان بە دیار کەوتووە، هەر لەبەرئەوە هەردەم لە پێشبڕکێ دابوون بۆ ئەوەی پشکی زیاتریان بەرکەوێت.

چاو تێبرینی ولآتە زلهێزەکان بۆ ناوچەکە وای لەو دەولّەتانە کردووە لە کاتێکدا کە بەرژەوەندییان بەلای کورددا بووە هەولّیانداوە بۆ لای خۆیان راکێشیان بکەن، بەلآم هەرکە بەرژەوەندییان لەگەلّ کورد نەماوە ئیتر پشتیان لە کورد کردووە و پشتیان لە ئەرز داوە، بۆیە دەتوانرێت بوترێ تا ئەمڕۆ کورد دەردی ئەو رۆژانەی دەخوات و لە نەهامەتییەکانیدا دەژیت، لەبەر ئەوەی رۆژگارە تالّەکان دەگەڕێتەوە بۆ سەرەتای ئەو چاو تێبرینە و ململانێیە کە ولآتەکان دەیانکرد لە نێوان خۆیان و سەرئەنجام کوردستانیان لە دوای جەنگی یەکەمی جیهانی دووبارە دابەشکردەوە. کە تا ئەمڕۆش بە دەست ئەو پارچە پارچەییە دەنالّێنێ.

هەواڵنامەی کتێب

فەرمانڕەوایی زەندەکان لە ئێران
لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی - سیاسییە
(١٧٥٧-١٧٩٤)[٣٤]

دەستپێك:

مێژووی سیاسی ئێران هەر لە سەردەمانی کۆنەوە تا ئێستا بە چەند قۆناغێکی جیاجیادا تێپەریوە و گەلێك دەسەلآتی جۆراوجۆری بەخۆیەوە بینیەوە کە جلەوی فەرمانڕەواییان گرتۆتە دەست. لە سەدەی هەژدەهەمی زایینیشدا لە دوای کوژرانی(نادر شای ئەفشاری) بارودۆخی ئێران پەشێوی و شپرزەیی تێکەوت، ئێتر ئەو باردۆخە ڕێگا خۆشکەر بوو بۆ هاتنە سەر دەسەلآتی زەندەکان کە توانییان نزیکەی نیوسەدە فەرمانڕەوایی ئێران بکەن. جا بۆ ئەوەی بزانین باری ئێران لە سەردەمی فەرمانڕەوایی زەندەکان چۆن بووە و بە چ شێوەیەك تێپەریوە؟ هاتووین ئەو باسەمان لەسەر ئەنجامداوە کە لە پێشەکی و سێ تەوەرە و ئەنجام پێکهاتووە.

لە تەوەری یەکەمدا ئاماژە بۆ ئەو بارودۆخە دەکەین کە ئێران تێیکەوتبوو لە دوای فەرمانڕەوایی نادر شا کە ئەنجامی ئەو بارودۆخە ڕێگا خۆشکەر بوو لە بەردەم کەریم خانی زەند بۆ چەسپاندنی فەرمانڕەوایی زەندەکان لە ئێران و سەرکەوتنی بە

(٣٤) ئەم باسە لە گۆڤاری هزرین ژمارە(٤) زستانی ٢٠٠٦ بلاوکراوەتەوە.

سەر هێزە نەیارەکانی کە لە پاشان تارادەیەك باری ئێران لە سەردەمی فەرمانڕەوایی کەریم خان بەرەو هێور بوونەوە هەنگاوی نا.

لە تەوەرەی دووەمدا باس لە فەرمانڕەوایی زەندەکان لە ئێران دەکەین بە گشتی هەر لە سەردەمی دوای جێگر بوونی کەریم خان و سەردەمی دوای ئەو کە جارێکی تر ئێران دوای کەریم خان باری کەوتەوە لەنگی لە ئەنجامی ململانێی لەسەر دەسەلآت لە ناوخۆی بنەماڵەی زەندەکان لە لایەك و، لەگەڵ بنەماڵەی قارجارەکان لەلایەکی دی.

لە تەوەرەی سێیەمدا پەیوەندییەکانی ئێران لە سەردەمی فەرمانڕەوایی زەندەکان لەگەڵ هەریەك لە میرنشینی ئەردەلآن و بابان، هەروەها لەگەڵ دەولەتی عوسمانی و دەولەتە ئەورووپییەکان شەنوکەو و تاوتۆی دەکەین.

بۆ بە ئەنجامگەیاندنی ئەو لێکۆلینەوە سوودمان لە ژمارەیەك سەرچاوە وەرگرتووە، لە وانە (تاریخ گیتی گشا زەندیە)ی میرزا محمد صادق موسوی "نامی اصفهانی " کە ناوبراو لە ساڵی ١٧٨٩ کۆچی دوایی کردووە و هاوچەرخی ڕووداوەکان بووە، هەروەها مێژوونووسی ئینگلیزی(سرجون مالکوم) لە(تاریخ ایران)دا ئاماژەی بۆ زۆر لایەنی ئەو سەردەمەی ئێران کردووە و بۆ ئەو باسە سوودمەندیی لێوەرگیراوە. (رضا شعبانی) لە(تاریخ سیاسی — اجتماعی ایران دورەهای "افشاریە و زندیە ") و، (د.محەمەد وصفی ابو مغلی)لە (ایران دراسة عامة) کە دوو سەچاوەی جیاوازن، زانیارییەکانی نێو ئەو دوو سەرچاوەیەش کەڵکیان لێوەرگیراوە و لە پەراوێزەکان زۆر جار دووبارە کراونەتەوە. بەڵام دەبێت ئاماژە بۆ (مێژووی شاهەنشاهانی کوردی زەند لە ئێران)ی (حوسێن حوزنی موکریانی)یش بکەین کە بە تێر و تەسەلی فەرمانڕەوایی زەندەکانی لە ئێران باس کردووە و بۆ ئەو باسە جێگای کەڵك و پڕبایەخ بووە. ئێتر ئەمانە و ژمارەیەکی تری سەرچاوە کە لە ڕیزبەندی سەرچاوەکان ئاماژەیان بۆ کراوە بە زانیارییەکانیان ئەو باسەیان دەولەمەندکردووە.

ماوە بڵێین ئەو توێژینەوەیە هەروا سانا نەهاتۆتە ئەنجام، بۆیە لە کاتی ئامادەکردنی ئاستەنگ هاتوونەتە ڕێ و پێوەی هیلاك بوین، کە ڕەنگە ئەو

ئاستەنگانە هۆكارێك بووبن كە باسەكە لە هەڵە و كەم و كورتی بەدوور نەبێت، بۆیە دەخوازم بە چاوێكی رەخنەگرانە سەیر بكرێت بۆ ئەوەی لە دواتردا بتوانی لافی توێژینەوەیەكی زانستی مێژووی لێبدات. خوای گەورە پشت و پەنای هاوكاران و هەموولایەكمان بێت.

تەوەرەی یەكەم: زەمینە خۆشكردنی هاتنە سەر دەسەلاتی زەندەكان (٣٥)

كۆتایی سەدەی حەڤدەهەم و سەرەتای سەدەی هەژدەهەم نیشانەكانی لاوازی و بێهێزی لە دەوڵەتی سەفەوی زیاتر وەدەركەوتن، لە ئەنجامی خراپی باری ناوخۆی ولات بەهۆی هاتنە سەر دەسەلاتی ژمارەیەك شای لاواز لە فەمانڕەوایی و زیاد بوونی رەگەزی بێگانە لەنێو سوپادا كە رێگا خۆشكەر بوو بۆ دەست خستنە نێو كاروباری دەوڵەت. ئەوە سەرەڕای بەردەوامی ململانێیە دەرەكییەكانی دەوڵەت لە بەرەی رۆژهەلات و رۆژئاوا كە باری ولاتی قورستر كردبوو. بۆیە ئەفغانەكان ئەم هەلّیان قۆستەوە و لە بەرەی رۆژهەلات هێرشیان كردە سەر دەوڵەتی سەفەوی و توانییان دەستبەسەر ئەسفەهان بگرن و ماوەی نێوان(١٧٢٢-١٧٣٦) فەرمانڕەوایی ئێران بكەن[٣٦].

شیاوی باسە لە كۆتاییەكانی ماوەی حوكمڕانی ئەفغانەكان سەركردەیەكی سەربازی هاتە مەیدان ئەویش نادر بوو، كە توانی لە ١٧٣٦ كۆتایی بە دەسەلاتی ئەفغانەكان بهێنێ و لە دواتر بە ناوی نادرشا حوكمڕانی ئێران بكات. بەلام كاتێك نادرشا سەركردایەتی هێرشێكی دەكرد بۆ دامركاندنەوەی یاخیبوونێك لە ناوچەی فەتح ئاباد لە هەرێمی قۆچان لە ٢٠ی حوزەیرانی ساڵی ١٧٤٧ بە دەستی هەندێ لە كەسانی هۆزەكەی خۆی لە خێمەكەیدا كوژرا[٣٧]. ئیتر لێرە بە دواوە بارودۆخێكی نالەبار هەموو ئێرانی گرتەوە، لەبەر ئەوەی سەردارانی سوپای نادرشا كەوتنە ململانێ بۆ بەدەستهێنانی دەسەلات، لە وانە ئەحمەد خانی ئەبدالی كە سەركردەیەكی سوپایی بوو لە نێو سوپای نادرشا، ناوبراو گەرایەوەی قەندەهار و توانی زۆرینەی ناوچەكانی رۆژهەلاتی ئێران بخاتە ژێر دەسەلاتی خۆی و لە پاشان بناغەی سەربەخۆیی دەوڵەتی ئەفغان دابنێ لەئەفغانستاندا[٣٨]. لەگەڵ ئەوەشدا ناوچەكانی تری ئێران لە ئاژاوە بێبەش نەبوو لەوانە كەریم خانی زەند و عەلی مەردان خانی سەرۆكی هۆزی بەختیاری و ئەبو فەتح عەلی خانی بەختیاری لە ناوچەی ئەصفەهان و ئازاد خانی ئەفغانی لە ناوچەی ئازەربێجان و محەمەد حوسێن خانی قاجار لە هەرێمی ئیستڕئاباد و مازەندەران كەوتنەخۆ بۆ راكێشان و كێش كردنی باری ولات لە بەرژەوەندی خۆیان. بۆ پێشاندانی بارودۆخەكەش حوسێن حوزنی موكریانی ئاماژەی بۆ دەكات و دەڵێ: "**بەچاو سەیری هەركامێك لەم هێزانەت دەكرد دەگوترا سەردەكەوێ**"[٣٩].

سەرەتای ململانێكەش عەلی مەردان خان هێرشی كردە سەر ئەبو فەتح خان لە ساڵی ١٧٥٠ لە ناوچەی ئەسفەهان و لە هێرشەكەیدا شكا. بۆیە هەستی بەوە كرد بەبێ هاوكاری ناتوانی بە سەریدا سەركەوێت و ئامانجەكانی بهێنێتە دی. لە ئاكامدا هانای بردە بەر كەریم خانی زەند و لەگەڵی رێككەوت، ئینجا هەردوولا سوپایان

---

(٣٥) زەندەكان بەشێكن لە عەشیرەتی(لەك)و لە نێو خۆیاندا دابەشدەبن بە سەر سێ تیرەی سەرەكی(زەند بگلە، زەند هزارە و زەند خراجی) تیرەی بگلە و هزارە لە چینە دەسەلات دارەكانن، تیرەكەی تر لە خەڵكی ئاسایی و رەشۆكین. بە گشتی زەندەكان لە ناوچەكانی رۆژئاوا و باشووری رۆژئاوی ئێران دا نیشتەجێن. رضا شعبانی، تاریخ سیاسی — اجتماعی ایران دورهای (افشاریه و زندیه)، تهران، ١٣٣٧، ل ١١٨.

(٣٦) راجر سیوری، ایران در عصر صفوی، (ترجمە : كامبیری عزیزی)، جاب ١، تهران، ١٣٧٢، ل ٢٢٤.

(٣٧) محمد وصفی ابو مغلی، ایران راسە عامە، بصرە، ١٩٨٥، ص ٢٦٨.

(٣٨) عبدالله رازی، تاریخ كامل ایران از تاسیس سلسله ماد تا انقراض قاجاریە، تهران، ١٣٧٤، ل ٤٤٨.

(٣٩) حسین حزنی موكریانی، مێـــژووی شاهەنشاهی كوردی زەند لە ئێران لە ساڵانی ١٧٤٩-١٧٩٦، رواندز، ١٩٣٤، ل ٢٤.

ئامادەکرد و هێرشیان کردە سەر شاری ئەسفەهان و لەگەڵ سوپای ئەبو فەتح خان کەوتنە شەڕەوە، دەرئەنجام سوپای ئەبو فەتح خان لەو شەڕە شکا و دوای چەند رۆژێك خۆی دابەدەستەوە[٤٠]. بەڵام دوای خۆ بە دەست دانەوەی ئەبو فەتح خان هەر سێ لا رێککەوتن، بە پێی ئەو رێککەوتنە (شائیسماعیلی سێیەم)[٤١] یان لەسەر تەختی شایەتی دانا و خوتبەیان بە ناوی ئەو خوێندەوە و دراویان بە ناوی ئەو لێدا، لەنێو خۆشیان هەر یەکەیان دەسەڵاتیان دابەشکرد. عەلی مەردان خان بووە وەکیلی شا، کەریم خانیش بە سەرداری سوپا و ئەبو فەتح خان بە فەرمانڕەوای شاری ئەسفەهان. بەڵام دەبێ بزانین دانانی شائیسماعیل شەرعییەت دان بوو بە دەسەڵاتەکەیان، لەبەرئەوەی شائیسماعیل لەدایکەوە دەگەرایەوە بۆ سەفەوییەکان[٤٢].

سەرچاوەکان ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن کە ئەو رێککەوتنەی نێوان خانی زەند و سەرداری بەختیاری ماوەیەکی زۆری نەخایاند، ئەوەتا لە کاتێکدا کەریم خان سەرقاڵی فراوان کردنی سنووری دەسەڵاتەکەی بوو لە ناوچەکانی تاران و قەزوین و عێراقی عەجەمی، عەلی مەردان خان ئەمەی بە هەل وەرگرت و هەڵسا بە کوشتنی ئەبو فەتح خان و فەرمانڕەوایی شاری ئەسفەهانیشی دایە باباخانی بەختیاری[٤٣]. ئیتر لێرەوە هاوپەیمانەتییەکە هەڵوەشایەوە و سوپای بەختیاری هێرشی کردە سەر شاری شیراز و دەستی بەسەر داگرت و سیاسەتێکی توند و تیژی بەرانبەر خەڵکی شارەکە نواند. ئەوەتە شایەد حالێك باسی بارودۆخەکە دەکات و دەڵێ " **شەش مانگ فەرمانڕەوایی ئەو سەگە(مەبەستی عەلی مەردان خانە- لێکۆلەر) زۆرتر نەبوو، بەڵام بە لایەنی**

(٤٠) سرجون مالكوم ، تاريخ ايران، (ترجمە: ميرزا حيرت)، جلد دوم، هندوستان، ١٨٦٧، ل ٦١.

(٤١) ناوی میرزا ئەبو توراب کوڕی میرزا سەید مورتەزا نەوەی شاحوسێنی سەفەوی بوو. محمد وصفی ابو مغلی ، المصدر السابق ، ص ٢٧٠ .

(٤٢) محمد وصفی ابو مغلی ، نفس المصدر و صفحة

(٤٣) عبد العظيم رضائی، تاريخ ده هزار ساله ايران از تاسيس سلسله افشاريه تا انقراض قاجاريه، تهران، بی شوینی چاپ، ل ٤٦.

ئێمەوە لە شەش ساڵ زۆرتری خایاند"[٤٤]. دوای ئەوەی کەریم خان بەو هەواڵەی زانی ژمارەیەکی زۆری لە سوپاکەی کۆکردەوە و رووی کردە ئەسفەهان لە هێرشێکدا دەستی بەسەر داگرت و سادق خانی برای تیادا کردە فەرمانڕەوا. لە بەرانبەر ئەوەش عەلی مەردان خان هەڵات بەرەو ناوچەکانی خوارووی ئێران. کەچی دواتر دووبارە هێرشی کردەوە سەر شاری شیراز و لەگەڵ سوپای زەندەییەکان کەوتنە شەڕەوە، بەڵام لەو شەڕەدا ژمارەیەك لە سوپای عەلی مەردان خان خۆیان دا بەدەست سوپای زەند و سوپای زەند کۆنترۆڵی شاری شیرازی کرد و عەلی مەردان خانیش بە دەستی یەکێك لەپیاوەکانی لە ١٧٥٣ کوژرا[٤٥]. یەکلا بوونەوەی کەریم خان لەو بەرەیەدا، کەریم خانی رووبەرووی ئازاد خانی ئەفغانی لە ناوچەکانی ئازەربێجان و محەمەد حوسێن خانی قاجار کردەوە کە دەبوو سنوورێك بۆ دەسەڵاتی ئەوانیش دابنێ. بۆیە لەسەرەتا رووی کردە ئازاد خان، چونکێ بەرایی ناکۆکی نێوان کەریم خان و ئازادخان دەگەرایەوە بۆ کاتێك کە کەریم خان لەگەڵ عەلی مەردان خان لەململانێدا بوو، لەبەر ئەوەی ئازاد خان هاوکاریی پێشکەش بە عەلی مەردان خان کردبوو، بۆیە کەریم خان لێی داخ لەدڵ بوو، ئەگەرچی سەرچاوەکان ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن دواتر ئازاد خان داوای لێبووردنی لە کەریم خان کردووە، بەڵام کەریم خان ئەو داوایەی رەت کردۆتەوە[٤٦]. بۆیە شەڕ کەوتە نێوانیان و ئازادخان شکا و ڕووی کردە لای والی بەغدا، بەڵام لە بەرئەوەی والی بەغدا هیچ رووی پێنەدا، بۆیە رووی کردەوە لای کەریم خان و ئەویش ریزی لێنا و کردی بە سەرداری یەك لە سوپاکانی[٤٧].

دوای خۆ بەدەستدانی ئازاد خان ئەوەی مابۆوە محەمەد حوسێن خانی قاجار بوو کە وەکو کۆسپ لە بەردەم کەریم خاندا وابوو دەبوو رووبەڕووی بێتەوە، ئەنجام

(٤٤) رضا شعبانی، مصدر پیشین، ل ١٢٦.

(٤٥) رضا شعبانی، همان مصدر، ل ١٢٨.

(٤٦) عبدالعظيم رضائی، مصدر پیشین، ل ٤٧.

(٤٧) محمد وصفی ابو مغلی، المصدر السابق، ص ٢٧٠.

هەردوولا لە ناوچەی ئیسترئاباد کەوتنە شەڕەوە، سەرەتا تەرازووی هێز بە لای سوپای محەمەد حوسێن خانی قاجار داشکایەوە، بۆیە کەریم خان بە ناچاری گەڕایەوە ناوچەی تاران بە مەبەستی خۆ تەیارکردن. لە بەرانبەر ئەوەدا سوپای قاجار دەستی بەفراوانخوازی کرد و هێرشیان هێنایە سەر شاری شیراز و لە ١٧٥٧ گەمارۆیاندا، بەڵام لە کاتی گەمارۆدانەکەدا سوپای قاجار زۆربەیان خۆیان بە دەست سوپای زەندەوە دا، لەبەر ئەوەی زۆربەی سوپاکە لە ئەفغانەکان پێکهاتبوون و دڵسۆزی شا نەبوون. ئیتر بەوشێوەیە شیرازەی سوپای قاجارەکان لێك ترازان و شکان، خانی قاجاریش بە زۆری رزگاربوو. شێخ عەلی خانی زەند کە سەرکردەیەکی سوپای زەند بوو دوای هێزە هەڵاتووەکە کەوت و توانی محەمەد حوسێن خانی قاجار بکوژێ[٤٨].

سەرکەوتنی سوپای کەریم خان لەو شەڕەدا رێگا خۆشکەر بوو لە بەردەم کەریم خان تا دەسەڵاتی بگەڕێنێتەوە ئەسفەهان و ئەو ناوچانەی لە دەستی دابوون و بیانخاتەوە بازنەی قەڵەمڕەوی خۆی لەساڵی١٧٥٧. بەڵێ کەریم خان بەو جۆرە بە یەکەم پلەی ئاواتی خۆی گەیشت و فەرمانڕەواییەکی سەربەخۆی دامەزراند و ئیدارەی زەندەکانی جێگیرکرد کە لە تەوەرەی دواتر باسی لێوە دەکەین.

تەوەرەی دووەم : فەرمانڕەوایی زەندەکان لە ئێران ١٧٥٧- ١٧٩٤

دوای ئەوەی کەریم خان توانی بە سەر هێزە نەیارەکانی سەرکەوێت و بناغەی دەسەڵاتەکەی دابمەزرێنێ، ئیتر دەستی بە رێکخستنی باری وڵات کرد و شاری شیرازی کردە پایتەختی خۆی. بەڵام لەگەڵ ئەوەش سەرچاوەکان ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن کە کەریم خان ناوی لە خۆی نەناوە شا، بەڵکو خۆی بە(وەکیلی شــا) یاخود(وکیل الرعایە) داناوە، ئەوەش زیاتر بۆ مەبەستی داننانی شەرعییەت بە دەسەڵاتەکەی بوو، بۆیە شائیسماعیلی سێیەمی بە شا دانا[٤٩]. کەریم خان لە ماوەی فەرمانڕەوایی خۆی

(٤٨) سرجون مالکوم، مصدر پیشین، ل ٦٩" حسین حزنی موکریانی، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٥.

(٤٩) محمد وصفی ابو مغلی ، المصدر السابق ، ص ٢٧٠.

گرنگی زۆری بە لایەنی سەربازیدا بۆ ئەو مەبەستەش سوپایەکی پێکەوە نا و سادق خانی برای کردە سەرداری ئەو سوپایە. ئەوە جگە لەوەی لە سەردەمی فەرمانڕەوایی ئەودا لایەنی ئابووری بە گشتی و کشتوکاڵ و بازرگانی بە تایبەتی بووژانەوەی زۆری بە خۆیەوە بینی. بەتایبەت بازرگانی لەگەڵ وڵاتانی ئەورووپی کە ئەمەش دەرئەنجامی ئارامی و ئاسایشی بارودۆخی وڵاتی ئێران بوو لەو سەردەمە. ماوەبڵێین لایەنی ئاوەدانی و پێشکەوتنی وڵات لە سەردەمی کەریم خان گەیشتە ئەوپەڕی، بەتایبەت شاری شیراز کە جێگای باسکردن و مشتومڕی سەرچاوە مێژووییەکانە[٥٠].

شیاوی باسە لەگەڵ ئەوەی کەریم خان کەسایەتییەکی نەخوێندەوار بوو، بەڵام پشتگیری زۆری زانستی کردووە، ئەوەتە کۆمەڵێك قوتابخانەی گەورەی دروستکرد، جگە لەوەش بایەخی بە زانا و شاعیران داوە و رێزی لێناون و لە زۆربەی کۆڕ و کۆبوونەوەکان و دانیشتنەکانی هەمیشە بە زانا و شاعیران رازاوەتەوە، هەر لە سەردەمی ئەودا بوو گۆڕی شاعیری گەورەی شاری شیراز(حافزی شیرازی) نوێ کراوەتەوە[٥١]. هەمووو ئەوانەی ئاماژەمان بۆ کرد نیشانەی باشی باری ئێران بوو لە سەردەمی کەریم خاندا، یاخود بڵێین ئەنجامی هەوڵ و کۆششەکانی ئەو بوو، ئەگەرچی سەرچاوە مێژووییەکان بەشێکی ئەو بارودۆخە بۆ توندوتیژی زەکی خانی برای دەبەنەوە، گوایە لەبەر دەسەڵاتی ئەو کەس نەیوێراوە یاخی بێت[٥٢].

ئیتر مۆمی تەمەنی کەریم خانی زەند دوایی تەمەنی هەشتا ساڵی و بیست و دوو ساڵ فەرمانڕەوایی لە بەهاری ١٧٧٩ کوژایەوە و بە مردنی ئەو دووبارە ئاژاوە و ململانێی لە سەر دەسەڵات لە وڵاتی ئێران دەستپێکردەوە و فەرمانڕەوایی زەندەکان

(٥٠) د. عبدالرحمن قاسملو، کوردستان و کورد" لێکۆڵینەوەیەکی سیاسی و ئابووری"، (وەرگێڕانی: عبدالله حسن زادە)، بێ شوێنی چاپ، ١٩٧٣، ل٤٣-٤٤ .

(٥١) صالح قەفتان، مێژووی نەتەوەی کورد" حالەتی سیاسی، کۆمەڵایەتی، ئاوەدانی گەلی"، چاپخانەی سلمان **الاعظمی**، بێ ساڵی چاپ، ل٢٧٤.

(٥٢) صالح قەفتان، هەمان سەرچاوە، ل ٢٧٣.

باری کەوتە لەنگی. ئەویش لە ئەنجامی ململانێ و شەڕ لە نێوان کوڕ و برا و برازاکانی کەریم خاندا، بۆیە جارێکی تر باری ئارامی و بێ دەنگی نەهاتەوە بەڕووی فەرمانڕەوایی زەندەوە تا رووخا[٥٣].

دوای مردنی کەریم خان، فەتح عەلی خانی کوڕی(١٧٧٩-١٧٨٢) دەسەڵاتی گرتە دەست، بەڵام لەبەر بچووکی تەمەنی حوکمڕانی لە دەست زەکی خانی زربرای کەریم خان بوو، بۆیە لەو سەردەمەدا سادق خانی برای کەریم خان و مامی فەتح عەلی خان کە ئەوکات حاکمی بەسرابوو، کاتێك هەواڵی مردنی کەریم خانی پێ گەیشت رووی کردە شیراز و ویستی شارەکە بگرێت، کە چی تیایدا سەرکەوتوو نەبوو بۆیە روویکردە کرمان[٥٤]. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا زەکی خان سوپایەکی بەدواوە نارد بە سەرکردایەتی محەمەد حوسێن خانی زەند کە سەرداری سوپا بوو، ئەنجام لە ناوچەی ئەرسنجان شەڕ کەوتە نێوانیان و بە کوژرانی سەرکردەی سوپای زەکی خان شەڕەکە کۆتایی هات و پاشماوەی سوپاکەی زەکی خان گەڕانەوە بۆ شیراز[٥٥]. ئەو لە لایەك، لە لایەکی دیکەدا ئاغا محەمەد خانی قاجاریش[٥٦] لە شیراز خۆی گەیاندە مازەندەران بە مەبەستی یاخی بوون و دژایەتی کردنی زەندەکان، بۆیە عەلی موراد خانی

(٥٣) ابراهيم خليل احمد و د. خليل علي مراد، ايران و تركيا" دراسة في التاريخ الحديث و المعاصر"، دار الكتب للطباعة و النشر، موصل، ١٩٩٢، ص٥٩ .

(٥٤) سرجون مالكوم ، مصدر پيشين ، ل ١٩٠.

(٥٥) ميرزا محمد صادق موسوى (نامى اصفهانى)، تاريخ گيتى گشاى زەنديە، (تصحيح: سعيد نفسيى)، تهران، ١٣١٧، ل ٧٥.

(٥٦) ئاغا محەمەد خانی قاجار کوڕی محەمەد حەسەن خانی قاجارە کاتێك باوکی لە سەر دەستی کەریم خان بەند کرا تەمەنی پێنج ساڵان بوو و لە وڵاتی کەریم خان مایەوە وەکو بارمتەیەکی سیاسی و مردنی کەریم خانی بە هەلزانی و هەڵات و روویکردە مازەندەران. کاری برولکمان ، تاريخ الشعوب الاسلامية، (نقلة الى العربية: نبية امين فارس – منير البعلبكي)، الطبعة التاسعة، دار العلم للملايين، بيروت، ١٩٨١، ص٦٥٦.

خوشکەزای زەکی خان بە لەشکرێکەوە کەوتە دوای، بەڵام دەمودەست عەلی مورادخان لە خاڵی هەڵگەڕایەوە و کەوتە هەوڵدان بۆ دانانی کوڕانی کەریم خان لە جێگای باوکیان، لە ئەنجامی ئەو گێرمە و کێشمەیە زەکی خان کوژرا و فەتح عەلی خان بەشا دانرایەوە لە ساڵی ١٧٨٠[٥٧].

دوای ئەوەی فەتح عەلی خان کرایەوە بە شا بانگهێشتی سادق خانی مامی کرد و ئەویش بە ئاشتی هاتەوە شیراز، بەڵام ئەوەندەی پێنەچوو چاوی برییەوە تەختی فەرمانڕەوایی، ئەویش ئەنجامی بێ دەسەڵاتی و خەریك بوونی فەتح علی خان بە خۆشگوزەرانی و کەیف بازی بوو، بۆیە سادق خان بە مەرام گەیشت و لەسەر تەخت هێنایە خوارەوە، تەنانەت بەوەندەش نەوەستا چاوی کوێر کرد و ئینجا بانگی شایەتی خۆیدا[٥٨].

بە بیستنی ئەو هەواڵە عەلی موراد خانیش لە ناوچەی تاران بە سوپایەکەوە رووی کردە ئەسفەهان و یاخی بوونی راگەیاند و توانی دەست بە سەر ئەو شارەدابگرێت. لە بەرانبەر ئەوەش سادق خان سوپایەکی رەوانە کرد بە سەرکردایەتی تەقی خانی کوری و توانی شکست بە عەلی موراد خان بهێنی و شاری شیراز دەست بەسەر دابگرێتەوە[٥٩]. بەڵام کۆتایی نەهێنان بە هێزی عەلی موراد خان و خەریکبوونی تەقی خان بەمەی خواردنەوە و رابواردن دەرفەتی دایە دەست عەلی موراد خان تا خۆی کۆبکاتەوە و لە هەمەدان شکست بە سوپای تەقی خان بهێنی[٦٠]. ئینجا لە پاشان کەوتە دوای و بۆ ماوەی نۆ مانگ گەمارۆی شاری شیرازیدا کە سەرئەنجام توانی دەستی بە سەریان بکات و سادق خان و کوڕەکانی کوێر بکات[٦١].

(٥٧) ميرزا حسن حسين فسائى، فارسنامه ناصرى، (تصحيح: منصور فسائى)، جلد دوم، تهران، ١٣٦٧، ل ٦٢٠ .

(٥٨) رضا شعباني، مصدر پيشين، ل ١٦٢.

(٥٩) ميرزا حسين حسن فسائى، مصدر پيشين، ل ١٦٣.

(٦٠) سرجون مالكوم، مصدر پيشين، ل ٨٥.

(٦١) رضا شعبانى، مصدر پيشين، ل ١٦٤.

شیاوی باسە عەلی موراد خان توانی لە ماوەیەکی کورتدا ناوچەکانی ئێران بخاتەوە ژێر دەسەڵاتی خۆی، بەڵام تاکە کۆسپ لە بەردەمی ئاغا محەمەد خانی قاجار بوو کە دەستی بە سەر ناوچەکانی باکووری ئێران داگرتبوو. بۆیە عەلی موراد خان سوپایەکی کۆکردەوە بە سەرکردایەتی شیخ وەیسی کوڕی بۆ هێرش کردنە سەر ئاغا محەمەدخانی قاجار، ئەنجام ئەو سوپایە لە مازەندەران سەرکەوتنی بەدەستهێنا و خانی قاجاریش هەڵات و رووی کردە ئیستڕئاباد. بەڵام دوای ئەوەی سوپای زەند بەردەوام بوو لە راوەدوونانی قاجارەکان سەرکردەی زەندەکان کوژرا و شێخ وەیسیش لە مازەندەران خۆی پێ نەگیرا و گەڕایەوە تاران[٦٢]. سەرەڕای ئەوەی عەلی موراد خان لە زۆربەی شەڕەکان سەرکەوتنی بەدەستهێنا لەگەڵ قاجارەکان، بەڵام نەیتوانی کۆتایی بە قاجارەکان بهێنێ. ئەویش بە هۆی یاخی بوونی جەعفەرخانی کوڕی سادق خان لە لایەك و تووش بوونی عەلی مورادخانیش بە نەخۆشییەکی کوشندە لەلایەکی تردا، کە هەر بەو نەخۆشییە لە ئەسفەهان لە ساڵی ١٧٨٥ کۆچی دوایی کرد[٦٣].

بە مردنی عەلی مورادخان، جەعفەرخان هاتە ئەسفەهان و دەستی بە سەر شارەکە داگرت و نامەیەکی بۆ شێخ وەیسی کوڕی عەلی موراد خان رەوانە کرد کە تیایدا داوای لێکرد بوو بێتە ئەسفەهان و دەسەڵات بگرێتە دەست، ئەنجام شێخ وەیس فریوی خوارد و کەوتە تەڵەوە و جەعفەرخان هەردوو چاوی کۆری و کۆتایی بە دەسەڵاتی رکابەرەکانی هێنا لەناوخۆدا. بەڵام تاقە کۆسپ ئاغای قاجار بوو دەبوو لەگەڵ ئەویش بکەوێتە شەڕەوە، لەبەر ئەوەی ناوبراو دەستی بە پێشرەوی کردبوو بەرەو ئەسفەهان، ئەنجام هەردوولا کەوتنە شەڕ و جەعفەرخان ئەسفەهانی بەجێ هێشت و رووی کردە شیراز، ئاغای قارجاریش لە ٦ی مایسی ١٧٨٧ چووە ناو شاری

(٦٢) محمد امین زکی، مشاهیر الکرد الکردستان، (نقله الی العربیة : الانسة کریمته) (راجعة : محمد علی عونی)، الجزء الاول، مطبعة سعادة، مصر، ١٩٤٧، ص ٢٧٩.

(٦٣) رضا شعبانی، مصدر پیشین ، ل ١٦٦.

ئەسفەهانەوە[٦٤]. سەرچاوەکان ئاماژە بۆ ئەو خراپەکارییەی قاجارەکان دەکەن کە لەو شارە کردیان و چۆن ببووە مایەی رق و بێزاری خەڵکی شار بەرانبەریان تا ناچاریان کردن شارەکە بەجێ بهێڵن. ئەنجام دەسەڵاتی جەعفەرخان بۆ جاری دووەم بۆ ئەسفەهان گەڕایەوە. بەڵام ئەوە نەبووە مایەی کۆتایی هێنان بە ململانێی نێوان قاجارەکان و زەندەکان، تا ئەوەی جەعفەرخان لە کۆتایی حوکمڕانی تووشی نەخۆشییەکی کوشندە بوو و سەرەڕای ئەوەش ئەوانەی بەندکرابوون لە شیراز هەڵگەرانەوە و توانیان لەڕێگای دەست و پێوەندەکانی، جەعفەرخان لە ١٧٨٩ بکوژن[٦٥].

بە کوژرانی جەعفەرخان دەسەڵات کەوتە دەست لوتف عەلی خان کوڕی، پیاو ماقوولان و کاربەدەستانی زەند رۆلیان هەبوو لە هێنانە سەر تەختی لوتف عەلی خان کە ئەوکات تەمەنی بیست ساڵ بوو ، بەڵام لەگەڵ ئەوەش بە ئازایی و نەبردی ناوی دەرکردبوو، ئەگەرچی کاتێك فەرمانڕەوایی گرتە دەست توند و تیژ بوو و وەکو ئەوە نەبوو کە چاوەڕوانی لێدەکرا، یا خود بڵێین وادەرنەچوو، تەنانەت ئەوانەی هێنابوویانە سەرتەخت لێ پەشیمان ببوونەوە. تاکە دوژمنی ئەویش ئاغای قاجار بوو، بۆیە دەبوو رووبەڕووی بێتەوە. سەرەتای رووبەڕوو بوونەوەیان لە ناوچەی شیراز بوو لەبەر ئەوەی ئاغای قاجار لەگەڵ گرتنە دەسەڵاتی لوتف عەلی خان هێرشی کردە سەر ئەو شارە و گەمارۆیدا، بەڵام تیایدا سەرکەوتوو نەبوو و هێزەکەی بەرەو تاران گەرایەوە[٦٦].

دوای ئەو سەرکەوتنەی لوتف عەلی خان دەستیکرد بە فراوانخوازی و بۆ ئەو مەبەستەش هێزی رەوانەی کرمان کرد، بەڵام لەبەر سەختی بارودۆخ و ئاووهەوای ناوچەکە و کەوتنی بەفرێکی زۆر و نەگەیشتنی چەك و ئازووقە بۆ سوپاکە، هێرشەکە شکا و سەرکەوتنی بەدەستنەهێنا. لە پاشان لە جیاتی ئەوەی ئیدارەی فەرمانڕەوایی

(٦٤) حسین حزنی موکریانی، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٦٧.

(٦٥) رضا شعبانی، مصدر پیشین، ل ١٧٠.

(٦٦) محمدامین زکی، المصدر السابق ، ص ٢٨١.

باری روو بکاتە چاك بوونەوە کەچی تا دەهات بە لای خراپی ئەڕۆیشت و دووبەرەکی و خیانەت و رق لێبوونەوە و نەبوونی متمانە بە یەکتری کەوتە ناو سەردار و کاربەدەستانەوە. لوتف عەلی خان لەگەڵ حاجی ئیبراهیمی(٦٧) وەزیری لە دلا ناکۆك بوون و مەبەستی بوو لە ناوی بەرێت، بەڵام لەبەر ئەوەی وەزیرەکەی شا باڵا دەست بوو سڵی لێدەکرد، بەرانبەر ئەوە حاجی ئیبراهیمی وەزیریش هەمیشە لە مەترسیدا بوو. بۆیە حاجی ئیبراهیم بڕیاریدا کەوا وڵاتی شیراز بدات بە ئاغا محەمەد خانی قاجار و دەوڵەتی زەند لە ناو بەرێت(٦٨). لێرەدا دەتوانرێ بووترێت؛ رقەبەری و رق ئەستووری وەزیرێك دەستی چووە خوێنی فەرمانڕەوایەکی گەورەی کوردی کە لە ئەنجامدا لە ناوی برد. بەڵێ، حاجی ئیبراهیم لە ژێرەوە لەگەڵ ئاغا محەمەد خانی قاجار قسەی کردەبەك و بەشداریکەرانی سوپا کە لەتەك لوتف عەلی خان چووبوونە سەر ئەسفەهان، رای سپاردبوون و تەفرەی دابوون کە ئاژاوە لەناو لەشکری شا بنێنەوە و بگەڕێنەوە بۆ شیراز، ئەوە لە لایەك، لە لایەکی دیکەوە ئەوەی لە سوپای لوتف عەلی خان لە شیراز مابوونەوە بە فێڵ هەمووی گرتن و شارەکەی خستە ژێر دەستی خۆیەوە(٦٩). ئەو پلانە داڕێژراوەی وەزیر نەخشەی بۆ کێشابوو سەری گرت و ئاژاوە کەوتە نێو سوپای لوتف عەلی خانەوە، لوتف عەلی خان تەنیا ئەوەی پێکرا بە خۆی و چەند سوارێکەوە خۆی دەرباز بکات و بگەڕێتەوە شاری شیراز، بەڵام دەروازەی شاری شیرازیشی لێداخرابوو و بە ناچاری روویکردە بووشەهر، بەڵام لەوێش

(٦٧) حاجی ئیبراهیم کوڕی حاجی هاشمی شیرازییە، دەستی هەبوو لە هاتنە سەردەسەڵاتی لوتف عەلی خان ، کەچی دواتر لەگەڵ قاجارەکان دەستی تێکەڵاو کرد و رۆڵی هەبوو لە رووخانی فەرمانڕەوایی زەندەکان. بەڵام دواتر پاداشتی خۆی لە قاجارەکان وەرگرت، فەتح عەلی شای قاجار چاوی خۆی و کوڕەکانی و کچەکەی هەڵکۆڵی و بەزەلیلی مرد. حسن فهمی جاف، کوڕی بە ناوبانگی لطف علی خانی زەند، گۆڤاری گەلاوێژ، ژمارە(١)، ساڵی پێنجەم ، ١٩٤٤، ل ل٥-٦.

(٦٨) عبدالعظیم، مصدر پیشین، ل ٦٢.

(٦٩) د. عبداللە رازی، مصدر پیشین، ل٤٥٦.

جێی نەبووە و روویکردە ناوچەکانی باشوور و لەوێ گیرسایەوە(٧٠). ئاوارە بوونی لوتف عەلی خان، هیوای ئەوی نەبری بەڵکو کەوتە هەوڵ و تەقەلای ئەوەی تەخت و تاجەکەی دەستکەوێتەوە، بۆ ئەو مەبەستەش لەشکرێکی بچووکی پێکەوە نا و بووشەهری گرت و دەورەی شیرازیدا، بەڵام حاجی ئیبراهیم ژیرانە لێی هاتەدەست و لوتف عەلی خانی جارێکی تر تووشی نووشستی کرد. بە هۆی پەیوەندی نێوان حاجی ئیبراهیم و ئاغا محەمەدخانی قاجار لەشکرێکی قاجارەکان هات بۆ کۆمەکی و هاوکاری حاجی ئیبراهیم، بەڵام ئەو لەشکرە شکا، بۆیە کاتێك ئەو دەنگوباسە گەیشتە سەرداری قاجارەکان سوپایەکی تری رەوانەکرد و لەگەڵ سوپای حاجی ئیبراهیم یەکیان گرت و پەلاماری لوتف عەلی خانیاندا، بەڵام پادشای زەند زۆر زیرەکانە لێیان هاتە دەست و کوشتکارێکی زۆری لێکردن و گەلێك پیاو ماقووڵی قاجاری لێ بەدیل گرتن(٧١). بێگومان ئەو سەرکەوتنە مەترسیی خستە دڵی سەرداری قاجار نەوەکا سەرداری زەند هەموو وڵاتی ئێرانی لێداگیر بکا، ئەنجام بە سوپایەکی زۆر روویکردە شیراز و لەگەڵ سوپای لوتف عەلی خان لە نزیك ئیستەخر بەرەنگاری یەکتربوون، سەرداری قاجار زۆر بە ترسەوە شەڕی دەکرد، سەرەتای شەڕەکە زەندەکان تێیدا سەرکەوتوبوون، بەڵام راگرتنی شەڕ لە شەوەدا لە لایەن زەندەکان بووە هۆی ئەوەی لەڕۆژی دواتر زەندەکان تووشی شکان بێن و لوتف عەلی خان تەنیا ئەوەی بۆ بمێنێتەوە کە خۆی رزگار بکات.

دوای ئەوەی لوتف عەلی خان مەیدانی شەڕی بەجێ هێشت روویکردە کرمان، لەوێدا دەستیکرد بە کۆکردنەوەی سوپا، بەڵام سوپای قاجار گەیشتنە سەری و لەبەر ئەوەی لەوێشەوە خۆی نەگرتەوە و روویکردە خوراسان. لوتف عەلی خان لە خوراسان سوپایەکی بچووکی پێکەوەنا، لەو کاتەش رووبەڕووی هێزێکی حاجی ئیبراهیم بۆوە و لەبەر ئەو هێزە خۆی پێنەگیرا و بۆ لای سنووری ئەفغانەکان

(٧٠) صالح قەفتان ، سەرچاوەی پێشوو ، ل ٢٧٨.

(٧١) میرزا محمد صادق موسوی، مصدر پیشین، ل ١٠٦ .

رایکرد، بەڵام لەو ناوچەیە هاوکاری کرا و سوپای پێکەوە نایەوە و هێرشی کردەوە سەر کرمان و لە ١٧٩٤ گرتی. دووبارە بە پەلە سکەی بە ناوی خۆی لێدا، ئەگەرچی نەبووە هۆی ژیاندنەوەی فەرمانڕەوایی زەندەکان، لەبەر ئەوەی جارێکی تر سوپایەکی قاجار هێرشی هێنایەوە سەری و بەرەنگارییەکی زۆری کرد، بەڵام بە هۆی خیانەت کردن لە نێو سوپا شارەکە گیرا و لوتف عەلی خان بەخۆی و هەندێ لە هاوکارانی رایانکرد و چوونەلای حاکمی شاری نرمانشیر جیهانگیرخانی دۆستی، بەڵام جیهانگیرخان پیاوەتیی لەگەڵدا نەکرد و هەولیدا بیدات بە دەست ئاغا محەمەد خانەوە، بۆیە کاتێك لوتف عەلی خان دەرکی بەوە کرد، بڕیاریدا کەوا لەگەڵیان بکەوێتە شەڕەوە، ئەنجام لەو شەڕەدا بریندار بوو و بەدیل گیرا و برایە لای ئاغا محەمەد خان و ئەویش چاوی کوێری و ڕەوانەی تارانی کرد تا لە ساڵی ١٧٩٤ لەوێشدا کوشتی[٧٢].

بە کوژرانی لوتف عەلی خان چرای بنەماڵەی زەندەکان کوژایەوە و کۆتایی بە فەرمانڕەواییان هێنرا. بەڵام دەبێ ئەوەش بزانین لەو ماوەی فەرمانڕەوایی زەندەکان لە ئێران، زەندەکان پەیوەندییان لەگەڵ میرنشینە کوردییەکان و دەوڵەتە هەرێمی و ئەوروپییەکان هەبووە کە لە تەوەرەی داهاتوو باسی لێوە دەکەین .

تەوەرەی سێیەم : پەیوەندییە دەرەکییەکانی ئێران لە سەردەمی فەرمانڕەوایی زەندەکان

سەردەمی فەرمانڕەوایی زەندەکان لە ئێران لایەنی سیاسی و تارادەیەکیش ئابووری کۆمەڵێك پەیوەندی دەرەکی بەخۆیەوە بینیوە، بۆیە ئێمە لێرەدا هەوڵدەدەین تیشك بخەینە سەر پەیوەندییەکان لەگەڵ میرنشینە کوردییەکان و دەوڵەتی عوسمانی و دەوڵەتە ئەوروپییەکان. کە هەریەکە و بە جیا باسی لێوەدەکەین:

(٧٢) سرجون مالكوم، مصدر پیشین، ل ١٠٥.

یەکەم: پەیوەندی ئێران لەگەڵ میرنشینی ئەردەڵان

سەبارەت بە پەیوەندی زەندەکان لەگەڵ ئەو میرنشینە، کاتێك کەریم خان خەریکی جێگیر کردنی دەسەڵاتەکەی بوو، حەسەن عەلی خان میری ئەردەڵان هاوکاری مهر عەلی خانی تەکلوی حاکمی شاری هەمەدانی کرد لە ساڵی ١٧٤٨ و سوپایان ڕەوانە کرد دژی کەریم خان و هەردوولا سەرکەوتن بە سەر سوپای کەریم خان و ژمارەیەکی زۆریان لێ کوشتن[٧٣]. بەڵام کەریم خان هەلی ئەو بارە لاوازییەی میرنشینی ئەردەڵانی قوستەوە کاتێك ڕووبەڕووی هێرشی بابان بۆوە و سوپای ڕەوانەکرد و توانی هەموو ناوچەکانی ئەردەڵان دەست بەسەر دابگرێت[٧٤]، ئەنجام عەباس قولی خانی بە فەرمانڕەوایی ئەردەڵان دانا، بەوەش پەیوەندییەکی بەتینی لەگەڵ ئەردەڵان دامەزراند. دوای مردنی کەریم خانیش پەیوەندی نێوانیان باش بوو تا سەردەمی فەرمانڕەوایی جەعفەر خانی زەند کە کەوتەوە ئاڵۆزی و ئەردەڵانییەکان پشتیان دایە ئاغا محەمەدخانی قاجار، لەبەر ئەوەی لەو سەردەمە فەرمانڕەوایی زەندەکان باری کەتبووە لێژی بەهۆی ململانێ و شەڕی ناوخۆ[٧٥]. ئیتر پەیوەندی نێوانیان بەم شێوەیە مایەوە تا ڕووخانی دەسەڵاتی زەندەکان.

دووەم: پەیوەندی ئێران لەگەڵ میرنشینی بابان

سەبارەت بە پەیوەندی نێوانیان ئەوە هەموو کاتێك لەیەك ئاست نەبووە، بەڵکو هەندێ جار باش و هەندێ جار خراپ بووە. ئەوەتە کاتێك والی بەغدا لە ١٧٦٣ هێرشی کردە سەر سلێمان پاشای بابان و دەسەڵاتی دایە دەست ئەحمەد پاشای بابان،

(٧٣) مستورە کوردستانی، میرنشینی ئەردەلان،(وەرگێڕانی : حەسەن جاف و شوکر مستەفا) چاپی یەکەم، بێ شوێنی چاپ، ١٩٨٩ ، ل١٠٨

(٧٤) نەوشیروان مستەفا ئەمین، لە پەراوێزی مێژووی ئەردەلان، چاپخانەی ئۆفسێتی بابان، سلێمانی، ١٩٨٩ ، ل١٠٨.

(٧٥) نەوشیروان مستەفا ئەمین ، هەمان سەرچاوە ، ل ١٠٦.

بە ناچاری سلێمان پاشای بابان پەنای بردە بەر کەریم خانی زەند، ئەویش ناوچەی ئەردەڵانی دایە، بەم شێوەیە دەستی بەسەر بارودۆخەکە داگرت. بەڵام کاتێك ئەحمەد پاشای بابان خەریك بوو، سلێمان پاشای بابان هەلی وەرگرت و بەبێ شەڕ دەستی بەسەر ناوچەکەدا گرتەوە[٧٦].

شیاوی باسە سەردەمی فەرمانڕەوایی کەریم خان لە لایەن محەمەد پاشای بابان و ئەحمەد پاشای بابان پڕۆژەی یەکگرتنی میرنشینە کوردییەکان لەگەڵ زەندەکان خرایە بەردەم کەریم خانەوە، بەڵام ئەو هەوڵانە سەری نەگرت، لە لایەك لەبەر ئەوەی دەوڵەتی عوسمانی دەستی خستە ناو کاروباری میرنشینەکان، لە لایەکی دیکەش میرەکانی ئەو میرنشینە خۆیان لە ناو یەکا کۆك نەبوو نەکا کەریم خان حەزی بەمە نەکردبێ[٧٧]. ئیتر دوای کەریم خانیش لەبەر ناڵەباری باری ناوخۆی زەندەکان سەرچاوەکان ئاماژە بە هیچ پەیوەندییەك ناکەن لە نێوان زەندەکان و بابانەکاندا کە بوونی هەبووبێت.

سێیەم: پەیوەندی ئێران لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانی

بە شێوەیەکی گشتی لە سەرەتادا پەیوەندی نێوان زەندەکان و دەوڵەتی عوسمانی باش بوو، ئەوەتا کاتێك کەریم خان دەسەڵاتی گرتە دەست سوڵتان عەبدولحەمیدی یەکەم (١٧٧٤-١٧٨٩) نامەی پیرۆزبایی بۆ ڕەوانەکرد و پابەندی خۆی دووبارە کردەوە بۆ ئەو پەیماننامەیەی کە لەنێوان دەوڵەتی عوسمانی و دەوڵەتی ئێرانی لەسەردەمی نادرشا بەسترابوو لە ١٧٤٦[٧٨]. بەڵام ئەو بارە درێژی نەکێشا بەهۆی هەڵگرانەوەی میرە کوردییەکان و پەنابردنیان لەو دیو بۆ ئەو دیو، ئەوە سەرەڕای

(٧٦) ستيفن هيمسلي لونكريك، اربعة قرون من تاريخ العراق الحديث، (ترجمة: جعفر الخياط)، طبعة سادسة، بغداد، ١٩٨٥، ص ٢١٦ .

(٧٧) حسين حزنى موكريانى، ئاورێکی پاشەوە، رواندز، ١٩٣١، ل١٣٣-١٣٤.

(٧٨) علاء نورس ، العراق في العهد العثماني" دراسة في العلاقات السياسية١٧٠٠-١٨٠٠"، بغداد، ١٩٧٩،ص٢٢٧.

خراپی مامەڵەکردنی والی بەغدا عومەر پاشا لەگەڵ خەڵکی ئێران کە سەردانی شوێنە پیرۆزەکانی شیعەکانیان دەکرد لە عێراق. لەگەڵ گۆڕینی ڕێگای بازرگانی لە بەندەری بوشەهر بۆ بەسرا کە زیانێکی زۆری بە ئابووری ئێران دەگەیاند[٧٩].

ئەنجامی ئەوانەی ئاماژەمان بۆ کردن و گرنگی شاری بەسرا لەڕووی بازرگانییەوە هانی کەریم خانیدا هێرش بکاتە سەر بەسرا کە لە ژێر قەڵەمڕەوی دەوڵەتی عوسمانی دابوو، هەر بۆیە بۆ هەلێك دەگەڕا و کاتێکیش کە داوای یارمەتیی لە دەوڵەتی عوسمانی کرد بۆ لێدانی ئیمامی عومان و دەوڵەتی عوسمانی یارمەتیی نەدا لە ١٧٧٥، ئیتر کەریم خان سوپایەکی بە سەرکردایەتی سادق خان ڕەوانەکرد بۆ سەر بەسرا. دوای ماوەیەك گەمارۆدان لە ١٦ی نیسانی ١٧٧٦ دەستی بەسەر بەسرا داگرت و تا مردنی کەریم خانیش دەسەڵاتیان تیایدا مایەوە[٨٠]. دوای ئەوەش خەریکبوونی هەردوولا بە باری ناوخۆیان جۆرە پەیوەندییەك لەسەرچاوەکان ئاماژەی پێناکرێت کە شیاوی باسکردن بێت تەنیا ئەوەندە نەبێت لە کاتی گرتنە دەسەڵاتی عەلی موراد خان سوڵتانی عوسمانی نوێنەری ڕەوانە کردووە بۆ پیرۆزبایی کردنی[٨١].

چوارەم: پەیوەندی ئێران لەگەڵ دەوڵەتە ئەورپییەکان

بە پێی هەڵکەوتی شوێنی جوگرافی دەوڵەتی ئێران لەسەر کەنداو و گرنگی ناوچەکە لەڕووی بازرگانی بۆ دەوڵەتە ئەورپییەکان کە سەرە ڕێگای بازرگانی ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا بوو. دەوڵەتە ئەورپییەکان هەوڵیاندا لەگەڵ هاتنە سەر دەسەڵاتی زەندەکان پەیوەندی ببەستن. لەوانە بەریتانییەکان و هۆڵەندییەکان و ڕوسەکان.

ئەوەی تایبەتە بە دەوڵەتی بەریتانیا لە سەرەتادا پەیوەندییان لەگەڵ کەریم خان باش بوو، بەڵام دواتر پشتگیری کردنی کەریم خان بۆ هۆزی بەنی کەعب کە دانیشتووی سنووری خوارووی ئێران بوون پەیوەندی نێوانیانی تێکدا، لەبەر ئەوەی

(٧٩) لونكريك، المصدر السابق، ص ٢١٥.

(٨٠) علاء نورس، المصدر السابق، ص ٢٢٨ .

(٨١) رضا شعبانى، مصدر پیشین، ل ل ١٨٣-١٨٤.

بەنی کەعب هێرشیان دەکردە سەر نێوەندە بازرگانییەکانی ئینگلیزی و زیانی زۆریان لێدەدان[٨٢]. بەڵێ، ئینگلیزەکان و هۆڵەندییەکان لە ساڵی ١٧٦٩ بەیەکەوە چالاکی بازرگانی خۆیان لە بەندەری بوشەهر بۆ شاری بەسرا گواستەوە. کاتێکیش کەریم خان داوای یارمەتیی لە ئینگلیز کرد بۆ هێرش کردنە سەر ئیمامی عومان ئینگلیز هیچ هاوکاریی پێشکەش نەکرد، بەڵام دوای گرتنی بەسرا پەیوەندییان باش بوو و ئینگلیزەکان بنکەی بازرگانی خۆیان بۆ بوشەهر گێڕایەوە[٨٣]. ئیتر پەیوەندی زەندەکان و ئینگلیز بە شێوەیەکی باش مایەوە تا ئەوەی کە زەندەکان کەوتنە ململانێی ناوخۆ، بۆیە سەرچاوەکان ئاماژە بۆ جۆرە پەیوەندییەکی ئەوتۆ ناکەن کە شیاوی ئاماژە بۆکردن بێت.

شیاوی باسە بە پێی هەڵکەوتی نزیکی سنووری ئێران لەگەڵ روسیا، پەیوەندی لە نێوانیاندا هەبووە، ئەوەتە کاتێك کەریم خان سەرگەرمی هێرش کردن بوو بۆ سەر شاری بەسرا، روسەکان نوێنەرێك رەوانەی لای کەریم خان دەکەن بە مەبەستی هاوکاری کردنی یەکتری لە دژی دەوڵەتی عوسمانی، چونکێ ئەوکاتە نێوانی دەوڵەتی عوسمانی و روسیا خراپ بوو، بەڵام دەبینین کەریم خان ئەو داوایەی رەت کردۆتەوە[٨٤]. هەروەها لە سەردەمی عەلی مورادخانیش پەیوەندی بازرگانی بەسترا لەنێوان هەر دوولا و رێگا درا بە روسەکان بازرگانی بکەن لە ناوچەی گەیلان و مازەندەران، ئەگەرچی بووە جێگای نارەزایی فەرەنسییەکان، بۆیە حکومەتی فەرەنسا هەڵسا بە رەوانە کردنی نێردراوێك بۆ لای عەلی موراد خان تا رێگە لە بەردەم فراوان بوونی بازرگانی روسەکان لە ناوچەکانی ئێراندا بگرێت[٨٥]، بەڵام لێرەدا سەرچاوەکان لە هەڵوێستی شا بێدەنگ دەبن و ئاماژەی بۆ ناکەن. بۆیە

(٨٢) علاء نورس ، المصدر السابق ، ص ٢٢٩.

(٨٣) علاء نورس، نفس المصدر، ص ٢٩٢.

(٨٤) رضا شعبانی، مصدر پیشین، ل ١٨٤.

(٨٥) هادی هدایتی، تاریخ زندیه، تهران، ١٣٣٤، ل ٢٤٨.

دەتوانرێت بوترێ خەریکبوونی عەلی مورادخان بە باری شەڕ و شۆڕی ناوخۆ وای لێکردبێت نە پرژێتە سەر ئەوەی خۆی بەو شتانەوە خەریکبکات و گرنگی بە نێردراوی فەرەنسی بدات، ئەوە لە لایەك، لە لایەکی دیکەوەش دەسەڵاتی عەلی مورادخانیش جێگیرنەبووە و ماوەیەکی زۆری نەخایاندووە تابیر لە پەیوەندی دەرەکی بکاتەوە.

ماوەبلێین نێوەندی زەندەکان و هۆڵەندییەکانیش باش بوو کە ئەوکات دەسەڵاتیان لە ناوچەکانی کەنداودا هەبوو تا هێرشێك لە لایەن خەڵکی ناوچەکە کرایە سەریان و ژمارەیەك لە هۆڵەندییەکان کوژران و لە دورگەکە دووکەوتنەوە و دەسەڵاتیان نەما[٨٦].

هەواڵنامەی کتێب

(٨٦) رضا شعبانی، مصدر پیشین، ل ٥٢.

ئەنجام

لە ئەنجامی ئەو لێکۆڵینەوەیە گەیشتووینە چەند خاڵێك:

ماوەی بەر لە هاتنی فەرمانڕەوایی زەندەکان لە ئێراندا، پڕبوو لە گێرمە و کێشە و مل دەبەرمل یەك نان بە مەبەستی گرتنە دەسەلات، بۆیە لەو سەردەمە باری ئێران بە تەواوی کەوتبووە لەنگی، تا هاتنی زەندەکان.

ماوەی فەرمانڕەوایی زەندەکان نزیکەی **٣٧** ساڵی خایاندن کە لەوەشدا **٢٢** ساڵی ماوەی فەرمانڕەوایی کەریم خان بووە کە دەتوانرێت سەردەمی فەرمانڕەواییەکەی بە سەردەمی زێرینی حوکمڕانی زەندەکان دابنرێت، ئەگەر بزانین ناوبراو زۆر گرنگی بە باری وڵات داوە و وڵات پێشکەوتنی چاکی بەخۆیەوە بینیوە بەتایبەتی لایەنی تەلارسازی.

ئەوەی ماوەتەوە دوای کەریم خان فەرمانڕەوایی زەندەکان لە ئێران پازدە ساڵی تری خایاند تا رووخانی فەرمانڕەواییەکەیان کە پڕی بووە لە شەڕ و ململانێ ناوخۆ لە نێوان کوڕ و برا و برازاکانی کەریم خان لە لایەك و ئاغای قارەجارەکان لە لایەکی دیکەوە کە سەرئەنجامی فەرمانڕەواییەکەیانی بەرەو هەڵدێری و نەمان برد.

ماوەی فەرمانڕەوایی زەندەکان تارادەك پەیوەندییە دەرکییەکانیش لە ئێران پەرەسەندی بەخۆیەوە بینیوە، ئەگەرچی نەتوانراوە وەکو پێویست سوودی لێ وەربگیرێت.

هەواڵنامەی کتێب

راپەڕینی دەرسیم ١٩٣٧
لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی- سیاسییە (٨٧)

دەستپێك:

توێژینەوە لەمەڕ راپەڕینی دەرسیم گرنگ و تایبەتمەندی خۆی هەیە ئەگەرچی لە سەرچاوە مێژووییەکان لەسەری نووسراوە و باسکراوە. بەڵام چوونە ناواخنی ئەو رووداوە مێژووییەمان بە پێویست زانی لە باسێکی وادا بۆ ئەوەی هەندێك لە وردەکارییەکان بخەینەروو لە دوو باس و ئەنجامدا.

لە باسی یەکەمدا ئاماژە بۆ رەگ و ریشەی ناوی دەرسیم و شوێنی جۆگرافی دەکەین، هەروەها باس لە چۆنیەتی بەشداریکردن و هەڵوێستی خەڵکی ناوچەکە دەکەین لە هەر یەك لە راپەڕین لە ساڵی ١٩٢٠، شۆڕشی ساڵی ١٩٢٥ بە سەرۆکایەتی شێخ سەعیدی پیران لەگەڵ راپەڕینی ئاگری داغ ١٩٢٧-١٩٣٠.

باسی دووەم لێرەشدا باس لە بوونەوەی دەوڵەتی تورکی دەکەین لە راپەڕینەکانی تر و هەوڵدانی بۆ گێڕانەوەی دەسەڵاتی حکومەت بۆ دەڤەری دەرسیم کە سەرئەنجام سەرهەڵدانی راپەڕینی دەرسیمی لە ساڵی ١٩٣٧ لێ کەوتووە.

لە ئەنجام باس لە چەند شرۆڤەکارییەك دەکەین کە لە دووتۆی باسەکە پێ گەیشتوون.

(٨٧) ئەم باسە لە گۆڤاری هزرین ژمارە(٤) زستانی ٢٠٠٦ بە ناوی" ئارین ئەحمەد حەمەدئەمین" بڵاوکراوەتەوە.

بۆ بە ئەنجامهێنانی ئەو باسە سوودمان لە هەندێ سەرچاوە بینیوە لەسەرووی هەموویان پەرتووکەکەی د. نووری دەرسیمی(دەرسیم لە مێژووی کوردستاندا)، لەبەر ئەوەی ناوبراو هاوچەرخی رووداوەکان و خەڵکی ناوچەکەش بووە، بۆیە سوودی زۆر لێ وەرگیراوە لە باسی یەکەم و دووەمدا. جگە لەمەش یادداشتەکانی زنار سلوپی و پەرتووکەکەی کریس کۆچیرا(مێژووی کورد لە سەدەی نۆزدە و بیست) جیگای سوودمەندی بوون لەگەڵ ژمارەیەك سەرچاوەی تر کە لە ریزبەندی سەرچاوەکان ئاماژەمان بۆ کردوون.

ماوە بڵێین توێژینەوە و باسی مێژوویی هەروا ئاسان نایەتە بەرهەم و بێ کەم و کوڕی نابێت، بۆیە داوا لە خوێنەری بەڕێز دەکەین کە لە کەم و کوڕتییەکان ئاگادارمان بکاتەوە تا باسەکە لە ئاییندە بەپێزتر و تۆکمەتر بێت.

هەواڵنامەی کتێب

باسی یەکەم :

ناو و شوێنی جۆگرافی دەرسیم و بارو دۆخی ناوچەکە بەر لە سەرهەڵدانی راپەڕینی ١٩٣٧

ناوچەی دەرسیم کەوتووتە سنووری باکووری کوردستانەوە، لە رۆژهەڵاتییەوە ویلایەتی ئەرزەرۆم و موش و چەبەکچوور لە باکووریشی رووباری فوراتە، لە رۆژئاواوە بە درێژایی رووباری فورات لەگەڵ ویلایەتی مەلاتیا، لە باشووریشەوە رووباری موراد دەوری (دەرسیم) یان داوە[٨٨].

سەبارەت بە ناوی(دەرسیم) نوری دەرسیمی لە"دەرسیم لە مێژووی کوردستاندا" کە خەڵکی دەڤەری دەرسیمە دەڵێ:" بەشێکی زۆر لە کوردان بە دەرگا دەڵێن(دەر) بەزیو دەڵێن(سیم)، کەواتە وشەی دەرسیم بە واتا دەرگای زیوین دێ". هەروەها درێژەی پێدەدا و دەڵێ:" لە شەش سەدەی پێش زایینیدا، مێژووناس و جوگرافیاناسی یۆنانی ناویان لە دەرسیم و دەوروبەری نابوو دەرانیس. دارا {مەبەستی دارای ئەخمێنییە- توێژەر} لە نوسراوەکانی (بێستوون) دا ناوی لەو ناوچەیە نابوو زۆزاو ئەو وشەیە زۆر بە وشەی زازا لە شێوەی(زازا)ی کوردی دەچێ کە لە ناوچەی دەرسیمدا وتووێژی پێ دەکرێ. وە خێلی کۆچان کە لە رۆژئاوای دەرسیمن، وشەی دەرسیم بە دەرگای کوردستان لێکدەدەنەوە لەبەر جەنگاوەری، خۆشیان بە پارێزەری دەرگاکە دەزانن. بەلای خەڵکەوە ئەگەر یەکێك گوتی دەرسیم، واتە کوردستان. چونکە ئەگەر لەجێگایەك گەڕانەوە دەڵێن هاتینەوە کوردستان، ئەگەر یەکێك بۆ دەرسیم بانگبکەن، دەڵێن وەرنە کوردستان .. کوردستان ببینن)[٨٩].

---

(٨٨) د. نوری درسیمی، دەرسیم لە مێژووی کوردستاندا، (وەرگێڕانی: د. ئەحمەد فتاح دزەیی)، چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠١، ل ١٧.

(٨٩) هەمان سەرچاوە، ل ١٧.

دەرسیم وەکو هەرێمێکی کوردی بە درێژایی مێژوو لە سەرەتاکانی سەدەی بیست توانیویەتی تاڕادەیەك سەربەخۆیی بپارێزێت و حوکمڕانی ناوچەکە لە لایەن حکوومەتەوە تەنیا بەناو بێت، هەر ئەمەش بووە هۆی ئەوەی لە دواتر سەرنجی دەوڵەتی تورکیا بۆ لای خۆی رابکێشێ[٩٠]. ئەگەر بێت و باس لە سەرەتاکانی سەدەی بیستەم بکەین دەبینین کاتێك پارتی حوریەت و ئیتلاف[٩١]. لە دەوڵەتی عوسمانی دەسەڵاتیان گرتە دەست ناوچەکەیان دا دەست مەدحەت بەدرخان پاشا تا بەڕێوەی ببات[٩٢]. بەڵام لە دواتر دەرسیمییەکان لە کاتی جەنگی یەکەمی جیهانی بێ لایەنی خۆیان پاراست و نەکەوتنە ژێر پروپاگەندەی جیهاد کە دەوڵەتی عوسمانی بانگەشەی بۆ دەکرد. ئەمەش دوورنییە لە بەرهەمی ئەوە بووبێت، چونکە دەرسیمییەکانی عەلی ئیلاهین واتا لەسەر مەزهەبی شیعەن[٩٣]. هەروەها دوای کۆتایی هاتنی جەنگی یەکەمی جیهانی و شکانی دەوڵەتی عوسمانی دەرسیمییەکان لە لایەك هەوڵی ئەوەیان دەدا دەسەڵاتیان بپارێزن، لەلایەکی تریش هاوکاری و هەماهەنگی راپەڕینە کوردییەکانیان دەکرد. لێرەشدا سەرچاوەکان ئاماژە بۆ بەشداری دەرسیمییەکان دەکەن لەو راپەڕینەی کە لە ناوچەی کۆجیگیری لە ساڵی ١٩٢١

---

(٩٠) حوسین مەدەنی، کوردستان و ئیستراتیژیی دەوڵەتان، بەرگی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی رۆشنبیری، هەولێر، ٢٠٠٠، ل ٢٨٨.

(٩١) پارتی حوریەت و ئیتلاف: لە دەوڵەتی عوسمان دروستبوو لە دژی دەسەڵاتی ئیتحاد و تەرەقی و لە تەشرینی دووەمی ١٩١١ جلەوی حوکمڕانیان گرتە دەست و داوای لامەرکەزییان دەکرد. بۆ زیاتر زانیاری بروانە : دکتۆر عەبدوڵڵا عەلیاوەیی، کوردستان لەسەردەمی دەوڵەتی (عوسمانی) دا لە ناوەراستی سەدەی نۆزدەهەمەوە تا جەنگی یەکەمی جیهانی(لیکۆلینەوەیەکە لە بواری مێژووی سیاسیدا)، سەنتەری لیکۆلینەوەی ستراتیجی کوردستان، سلێمانی، ٢٠٠٤، ل٢٢٧.

(٩٢) د. نوری دەرسیمی، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٢٠.

(٩٣) د. نوری دەرسیمی، هەمان سەرچاوە، ل ل ٤٠ - ٤٥ .

سەری هەڵدا لە دژی سیاسەتی دوژمنکاری تورکەکان، کە دەرسیمییەکان ڕۆڵی کاریگەرییان لەو ڕاپەڕینەدا بینیوە[٩٤].

لەبەرانبەر هەوڵدانی خەڵکی ناوچەکە حکوومەتی ئەنقەرە هەوڵیدا دەست بگرێت بەسەر دەرسیم لەڕێگای ڕاکێشانی میرەکانی ناوچەکە، ئەگەرچی هەندێ لە میرەکان چوونە لای دەوڵەت، بەڵام بە تەواوی سەرکەوتوو نەبوون، دواى ئەوەی (سەید ڕەزا)[٩٥] دەستی گرت بەسەر ناوچەکە و بروسکەیەکی بۆ مستەفا کەمال ڕەوانەکرد تیایدا وتی: **" ئەو کەسانەی بە ناوی دەرسیم وە کراونەتە نوێنەر و لەئەنقەرە دادەنیشن، بە هیچ جۆرێ مافی ئەوەیان نییە نوێنەرایەتی دەرسیم بکەن، چونکە دەرسیم مافی ئازادی نیشتیمانی دەوێ و ئەو داخوازییەش پێویستە ڕژێمی ئەنقەرە بەڕاستی بزانی و بەرەسمی مافی پێدا بنێ و ڕایبگەیەنێ، ئەوجا کوردستان دەتوانێ بە شێوەی کۆنفەدەراسیۆن لەگەڵ ڕژێمی تورکیا گفتوگۆ بکات"**[٩٦]. لێرەشدا دەتوانرێت بوترێ، ئەو وتانەی سەید ڕەزا مایەی بوونی هۆشی نەتەوەیی ئەو کەڵە پیاوەیە کە دواتر خەڵکی ناوچەکەش لە کاتی ڕاپەڕینەکە سوور دەبن لە سەر پاراستنی سەربەخۆیی خۆیان .

ئەنجامی ئەو خراپەکارییانەی کە دەوڵەتی تورکیا دەرهەق بە دانیشتووانی ناوچە کوردییەکان پەیڕەوی دەکرد بوو بە مایەی بێزاری کوردەکان و دواتر ڕاپەڕینی شێخ

(٩٤) زنار **سلوپی**، في سبيل كردستان (مذكرات)، (ترجمة : د. علی)، الطبعة الاولى، بيروت، ١٩٨٧.

(٩٥) سەید ڕەزا کوڕی سەید ئیبراهیم سەرۆکی هۆزی حەسەنانی دەرسیمییە، دەورێکی کاریگەری هەبوو لە ناوچەکەدا و دواتر سەرکردایەتی ڕاپەڕینی دەرسیم لە ساڵی١٩٣٧ دەگرێتە دەست و باسی لێوە دەکەین. د. نوری دەرسیمی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٢٣-٣٢٤ .

(٩٦) د. نوری دەرسیمی، هەمان سەرچاوە، ل ١٥٩.

سەعیدی پیرانی لە ساڵی ١٩٢٥ لێکەوتەوە[٩٧]، لەگەڵ ئەوەی ڕاپەڕینی ساڵی ١٩٢٥ ناوچەیەکی فراوانی گرتەوە، بەڵام لەبەر ئەوەی خەڵکی دەرسیم ئەوکاتە هەوڵی پاراستنی خۆیان دەدا و حکوومەت خۆی لەو ناوچەیە بێدەنگ کردبوو بەشداری ئەو ڕاپەڕینەیان نەکرد. بۆیە نوری دەرسیمی دەڵێ: **" بەداخەوە، سوپاکانی دوژمن سەرلەبەری کوردستانیان داگیر کرد بوو، دەرسیمی بەسەیرەوە سەرنجیان دابوو، ڕاونان و دەرکردن و کوشتن و بڕینی کوردان، نەشیان دەزانی کە ڕۆژی ئاوارەبوونی خۆشیان لە دەست دوژمن نزیکبۆتەوە"**[٩٨].

سەرکوتکردنی ڕاپەڕینی ساڵی ١٩٢٥ بە سەرکردایەتی شیخ سەعیدی پیران و لە سێدارەدانی سەرکردایەتی ڕاپەڕینەکە لە لایەن حکوومەتی تورکیا ئەگەرچی کەلێنکی خستە ناو دەسەلاتی کوردی، بەڵام نەبووە هۆی ئەوەی کوردەکان لە بەرانبەر ئەوە دەستە وەستان بوەستن بە تایبەت دوای برانەوەی کێشەی مووسڵ[٩٩]. سەرکردە و ڕوشنفکرانی کوردی هەڵسان بە دامەزراندنی ڕێکخراوێکی کوردی یەکگرتوو بە ناوی (خۆیبوون)[١٠٠]. کە لە دواتر ئەو ڕێکخراوە سەرکردایەتی

(٩٧) بۆ زیاتر زانیاری لەمەڕ شێخ سەعید و ڕاپەڕینەکەی بڕوانە : ڕۆبەرت ئۆلسن، ڕاپەڕینی شێخ سعید پیران، (وەرگێڕانی : ئەبوبکر خۆشناو)، سلێمانی، ١٩٩٩.

(٩٨) د. نوری دەرسیمی، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٥٩.

(٩٩) بۆ زانیاری سەبارەت بە کێشەی مووسڵ بڕوانە: سروه اسعد صابر، كوردستان من بداية الحرب العالمية الاولى الى نهاية مشكلة الموصل ١٩١٤- ١٩٢٦ دراسة تاريخية سياسية وثائقية ، الطبعة الاولى ، مطبعة وزارة التربية ، اربيل ، ٢٠٠١، ص ٢٢٧.

(١٠٠) خۆیبوون: کۆمەڵەیەکی کوردییە لە تەشرینی یەکەمی ١٩٢٧ لە(بەحەمدون) لە لوبنان دامەزرا لە ئەنجامی تیکەڵبوونی ژمارەیەك لە کۆمەڵە و ڕێکخراوی کوردی کە دواتر دەوری باڵای گێڕا لە بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردستان لەنێوان ساڵانی ١٩٢٧-١٩٣٠. بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە: د. عبدالستار تاهیر شریف، الجمعيات والمنظمات والاحزاب الكردية في نصف القرن ١٩٠٨-١٩٥٨، الطبعة الاولى، بغداد ،١٩٨٩، ص ٦٣ .

راپەڕینی ئاگری داغ (ئارارات) کرد و بەردەوام بوو تا لە ساڵی ١٩٣٠ بە تەواوی کۆتایی بە راپەڕینەکە هات[١٠١].

شیاوی باسە لەگەڵ سەرهەڵدانی گڵپەی راپەڕین سەید رەزا ئاگادارکرایەوە، ئەویش بە هاوکاری و هەماهەنگی هۆزەکانی کەچەڵان لە بەهاری١٩٣٠ دەستیان بە هێرش کرد بۆ سەر ناوچەکانی ئەرزەرۆم و ئەرزنجان کە مولگەکەکانی دوژمن لەوێ بوون لە بەرانبەر ئەو هێرشانە دوژمن کەوتە بوردوومان کردنی ناوچەکە بە فڕۆکە، بەلام شۆڕشگێران فڕۆکەیەکیان بەردایەوە بۆیە ئەوانیتریش بەشەرمەزاری پاشەکشەیان کرد[١٠٢].

سەرنەکەوتنی راپەڕینی ئاگری داغ و پەراگەندەبوونی سەرکردە و بەشداریکەرانی ئەو راپەڕینە، حکوومەتی تورکیای یەکلاکردەوە بۆ ئەوەی ناوچەی دەرسیم بخاتەوە ژێر دەسەلاتی خۆی، بۆ ئەو مەبەستەش مەسەلەی دەرسیم بووە مەسەلەیەك لە ناو گفتوگۆی گەورە بەرپرسانی حکوومەت و لە دانیشتنەکانی پەرلەمان قسە و باسی لێوە دەکرا، تا ئەنجام حکوومەت هەڵسا بە ناردنی هێز و والی تازە بۆ ناوچەی ئەزیران کە عەبدوللا ئەلب دوغان بوو، بەمەش خەڵکی دەڤەرەکە هەستیان بە مەترسی کرد و لە نیازە شاراوەکانی حکوومەت گەیشتن[١٠٣]. ئەنجام لە دواتر بووە هۆی نارەزایی خەڵکی ناوچەکە و هێرشکردن ئیتر هەر ئەوە بوو راپەڕینی دەرسیمی لێکەوتەوە کە لە باسی دووەمی ئەو توێژینەوەیە باس لەو راپەڕینە و دەرئەنجاماکانی دەکەین.

(١٠١) بۆ راپەڕینی ئاگری داغ بڕوانە ـ زنار سلوپی ، المصدر السابق ، ص ١٣٣.

(١٠٢) د. نوری دەرسیمی، سەرچاوەی پێشوو ، ل ٢٠١.

(١٠٣) تەلار علی ئەمین، سیاسەتی کەمالی و بزاڤی رزگاریخوازی نەتەوەی کورد لە باکووری کوردستان ١٩١٨ – ١٩٣٨ " لێکۆلینەوەیەکی سیاسی کۆمەلایەتی ئابوورییە"، نامەی ماستەر بلاونەکراوە، پێشکەشی کۆلیژی ئاداب زانکۆی سەلاحەدین/ هەولێرکراوە، هەولێر، ٢٠٠٠، ل ١٢٨.

باسی دووەم:

سەرهەڵدانی راپەڕینی دەرسیم و دەرئەنجامەکانی

ئەنجامی ئەو هەوڵ و تەقەلانەی کە حکوومەتی تورکیا دای بۆ ئەوەی ناوچەی دەرسیم بخاتە ژێر دەسەلاتی خۆی کە مەبەستی ئەوە بوو دەسەلاتی کوردەکان لە ناوچەکە نەهێڵن و خەڵکی ئەو دەڤەرەش وەکو ناوچەکانی تری کوردستان راپێچبکەن و بیان گوازنەوە بۆ ناوچەکانی ئەنادۆڵی رۆژئاوا[١٠٤].

شیاوی باسە دوای ئەوەی عەبدوللا ئەلب دوغان کرا بە والی لە سەر ویلایەتی ئەزیزان هەوڵیدا لەگەڵ سەید رەزا نزیکببێتەوە، بۆ ئەو مەبەستەش چەند جارێ داوای چاوپێکەوتنی کرد، بەلام سەید رەزا لەمەرامە شاراوەکانی گەیشتبوو هەرجارە بە بیانوێك خۆی دوور دەگرت، ئەنجام عەبدوللا ئەلب دوغان هەڵسا بەرەوانەکردنی رائید شەوکەت فەرماندەی سەربازی بۆ مەبەستی گفتوگۆ کردن، کەچی سەید رەزا پێشوازیی لێنەکرد، بۆیە ئەویش روویکردە لای رەهبەری برازای سەید رەزا کە ئەو کاتە نێوانی لەگەڵ مامی باش نەبوو لەسەر زەوی و زار، هەرچەندە سەید رەزا هەوڵی دا رەهبەر بەقسەی رائید شەوکەت فریو نەخوا، بەلام بێ سوود بوو و لەگەڵ ناوبراو چوونە ئەزیزان و لەوێ تورکەکان پارە و پوول و بەرتیلی زۆریان پێدا. کاتێکیش تورکەکان لە رەهبەر دڵنیابوون لە بەهاری ١٩٣٧ شەڕ و پێکدادان دەستیپێکرد، بەلام سەید رەزا هەڵسا بە رەوانەکردنی ئیبراهیمی کوڕی بۆ لای عەبدوللا ئەلب دوغان بە مەبەستی گفتوگۆ کردن، کە یەکێك لە داواکارییەکانیان داننان بوو بە دەسەلاتی ناوچەکە. سەرەڕای رازی نەبوونی تورکەکان بە داواکارییەکەیان بۆ سەکەکیشیان بۆ ئیبراهیم لە ناوچەی هۆزی گرکان نایەوە و بووە هۆی کوشتنی ناوبراو. ئەنجامی ئەوکردارە سەید رەزای تووڕەکرد و هەڵسا بە گەمارۆدانی ناوچەکە

(١٠٤) جلیلی جلیل والاخرون، الحركة الكردية في عصر الحديث، الطبعة الاولى، دار الرازی، بیروت، ١٩٩٢، ص ١٧٩.

و داواکردنی بکوژانی کوڕەکەی، بەڵام تورکەکان نەك داواکارییەکەیان جێبەجێ نەکرد بەڵکو هەڵسان بە خەلات کردنی بکوژانی ئیبراهیم کوڕی سەید ڕەزا[١٠٥].

هاوکات لەگەڵ ئەو ڕووداوە عیسمەت ئینو سەردانی ناوچەکەی کرد و تورکەکان داوای بەدەستەوەدانی ٢٠٠ پارچە چەکیان لە خەڵکی دەرسیم کرد. سەرەڕای هۆکاری هاتنی سوپا بۆ ناوچەکە و ئەو کارانەی ئەنجامیاندا سەرچاوەکان هۆکاری کوشتنی ئیبراهیمی کوڕی سەید ڕەزا بە یەکێك لە هۆکارەکانی سەرهەڵدانی ڕاپەڕینی ١٩٣٧ی دەرسیم دەژمێرن[١٠٦]. ئیتر لێرەدا سەید ڕەزا هەڵسا پەیوەندی کرد بە هۆزەکان و شەڕ کەوتە نێوانیان، هێزەکانی تورکیا بە تۆپ و فڕۆکە بەربوونە گیانی خەڵکی ناوچەکە و بۆ یەکەمین جار گازی ژەهراویشیان بەکارهێنا[١٠٧]. ئەنجامی ئەو شەڕ و پێکدادانە وایکرد سەید ڕەزا بگەڕێتە دواوە و خەڵکی ناوچەکەش ڕوویان کردە ئەشکەوتەکان، بەڵام سوپای تورك هەر بەوەش نەوەستا بەڵکو دەرگای ئەشکەوتەکانی گرتوو گشتیانی سوتاندن کە زیاتر لە منداڵ و پیر و ژن پێکهاتبوون[١٠٨].

ئەنجامی کار و کردەوەکانی سوپای تورکی و توند و تیژییەکەیان وایکرد کە سەید ڕەزا بیر لە هەوڵدان بکاتەوە بۆ ئەوەی ڕەفتاری تورکیا بەجیهان بناسێنێ ئەگەرچی پێمان وایە باش لێی ئاگاداربوون، بۆ ئەو مەبەستەش بیریکردەوە عەلی شێر کە یەکێك بوو لە سەرکردە بە تواناکانی ناو ڕاپەڕینەکە، لە ڕێگای عێراق و ئێرانەوە ڕەوانەی سەفارەتی فەرەنسی و بەریتانی بکات[١٠٩]. ئەوە لەلایەك، لە لایەکی دیکەوە ئاماژە بۆ ئەوە کراوە کە سەید ڕەزا ویستوویەتی نوری دەرسیمی ڕەوانەی

(١٠٥) د. نوری دەرسیمی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٣٦" زنار سلوپی، المصدر السابق، ص ٢٠٤.

(١٠٦) کریس کۆچیرا، کورد لە سەدەی نۆزدە و بیستدا، وەرگێڕانی: حەمە کەریم عارف، چاپی یەکەم، چاپخانەی ئۆفسێتی شڤان، سلێمانی، ٢٠٠٣، ل ١٦٠.

(١٠٧) جمال نەبەز، کوردستان و شۆڕشەکەی، (وەرگێرانی: کوردۆ)، ئەڵمانیا، ١٩٨٥، ل ١٠٤.

(١٠٨) زنار سلوپی، المصدر السابق، ل ٢٠٧.

(١٠٩) د. نوری دەرسیمی، سەرچاوەی پیشوو، ل ٣١٠.

ئەوروپا بکات[١١٠]، هەروەها لە سەرچاوەیەکی تردا بە پشت بەستن بە بەڵگەنامەیەکی بریتانی باس لە نامەیەکی سەید ڕەزا کراوە کە بۆ(ئانتونی ئایدن) وەزیری دەرەوەی بەریتانی ئەو کاتەی ڕەوانە کردووە و تیادا هاتووە:" **دەوڵەت چەندان ساڵە هەوڵدەدا ئەم خەڵکانە بکاتە تورك سەرکوتیان بکا، بڵاوکراوەی کوردی قەدەغە بکا و هەر کەسێك بە کوردی بدوێ ئەشکەنجە و ئازاری بدا، خەڵکی لەو ناوچە بەپیتەی کوردستان ڕاگواستووە بۆ بیابانەکانی ئەنادۆڵ بردوون و گەلێ لەو خەڵکانەی لەوێ لەناوچوون و زیندانەکانی پڕ لە خەڵکی مەدەنی کردووە و ڕووناکبیرانی گوللە باران کردووە و لەدار داوە و یان دوور خستوونەتەوە"**[١١١]. لێرەدا دەتوانرێت بوترێ، کە هەوڵی سەید ڕەزا هەر چونێك بێت مانای گەورەی هزری ئەو دەگەینەێت ئەگەرچی ئاکامی نەبووە.

دامرکاندنەوەی ڕاپەڕینەکە بۆ حکوومەتی تورکیا ببووە شتێکی حەتمی بۆیە کەوتە نانەوەی پیلان و ناردنەوەی ڕەهبەر. سەید ڕەزا لە سەرەتا متمانەی بە ڕەهبەر نەبوو، بەڵام میرەکان تکایان لای سەید ڕەزا بۆکرد، ڕەهبەریش دواتر بارودۆخی بۆ خۆی قۆستەوە لەگەڵ هەندێ لە سەربازانی چووەماڵی عەلی شێر بەفێڵی برسییەتی لەکاتی نان ئامادەکردن عەلی شێر و خێزانەکەی کوشت. بەمەش کەلێنکی گەورەی خستە ناو سوپای ڕاپەڕینەکە و کاریگەری زۆری هەبوو لەسەر گیانی ڕاپەڕیوان[١١٢].

دوای ئەو ڕووداوە هەردوولا بە گەرمی کەوتنە شەڕەوە، بەڵام دووبارە لە ناو سوپای ڕاپەڕینەکە خیانەتکارێکی تر بەناوی خدر هەڵسا بە کوشتنی سەرۆکی هۆزی بەختیاری شاهین ئاغا کە ئەو ڕووداوەش کاریگەربوو، ئەگەرچی دواتر لە لایەن

(١١٠) کریس کوچیرا، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٥٩.

(١١١) دیڤید ماکداول، مێژووی هاوچەرخی کورد، (وەرگێڕانی: ئەبوبکر خۆشناو)، بەرگی یەکەم، چاپخانەی ڕوون، سلێمانی، ٢٠٠٢.

(١١٢) د. نوری دەرسیمی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣١١• زنار سلوپی، المصدر السابق، ص ٢٠٦.

براكانی شاهین ئاغاوە خدر و خیانەتكەرەكانی هاوڕی كوژرانەوە[١١٣]. بەردەوامی شەڕ و یەكلانەبوونەوەی وای لە دەوڵەتی توركیا كرد بیر لە شێوازێكی تر بكاتەوە، ئەوەبوو بانگیدا كە دان بە داواكارییەكانیان دەهێنێت و هەوڵی گفتوگۆ كردنیدا لە نێوانیان ئەنجام سەید رەزا فریوی خوارد و هاتە ئەرزنجان و كەوتە بۆسەی توركان و بەدیل گیرا، دوای ئەوەش لە١٠ی تشرینی دووەمی **١٩٣٧** دادگای توركی دادگایی سەید رەزا و هاوڕێكانی كرد، لێرەشدا هەوڵیدا بە زۆر ئەوە بسەلمێنی كە سۆڤیەت یارمەتی راپەڕینی دەرسیمی داوە، ئەوە لە لایەك، لە لایەكی دیكەوەش پروپاگەندەیان بۆ ئەوە دەكرد گوایە سەربازانی فەرەنسی و بەریتانی لە ناو هێزەكانی هۆزی كۆچان هەبووە، مەبەستیان لەمەش كارەكەی خۆیان بەڕاستی نیشانی جیهان بدەن. بەڵام سەید رەزا ئەوانەی هەموو بەدرۆخستەوە و لە **١٨**ی تشرینی دووەمی **١٩٣٧** حوكمی لەسێدارەدانیان بەسەر سەید رەزا و كورەكەی و سەرۆكی هۆزی یوسفیان قەمبەر ئاغا و هۆزی قریشان سەید حوسێن ئاغا و عەلی ئاغادا. سەید رەزا لە پێش لەسێدارەدانی وتی: **" لە تەمەنی حەفتا و پێنج ساڵیم خوێنم دەبەخشم و بە خوێنبەخشەكانی كورد شاد دەبم. دەرسیم دۆڕاندی، بەڵام كوردایەتی و كوردستان هەر دەژین و بەچكە كورد تۆڵەی ئەو تاوانانە دەكاتەوە، بمرن درۆزن و نامەردان"**[١١٤].

ئیتر بەلەدارداني ئەوپۆڵە دلێرە ڕاپەڕین كوژایەوە و دەوڵەتی توركیش كەوتە گیانی خەڵكی ناوچەكە و تاڵان و برۆی كرد و ناوچەكەی لە كورد پاككردەوە. هەربۆیە عەلائەدینی سەجادی دەڵێ:**" ئەو كارەساتانەی كە حكوومەتی كەماڵی لە شۆڕشی ١٩٣٧ز دا بەسەر كوردەكانیان هێنا، دیسان ئینسانییەت و عاتفە بێزی دێتەوە كە باسیان بكا، چونكە ئەو كوشتن و برین و ماڵ وێرانییەی كە لەو ساڵەدا بەسەر ئەو كوردانەدا هێنرا و ئەو گوللە بارانە بێ رەحمانە، كە ئەپارێزا بەسەریانا، مەگەر هەر پرزۆڵە كوشتنی منالی ناو بێشكەی بەدەم گوللەی رۆیشتوو بزانێ چی كراوە؟! ئەگینا**

(١١٣) زنار سلوپی، المصدر نفسه، ص ٢٠٧.

(١١٤) د. نوری دەرسیمی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٢٢ ؛ زنار سلوپی، المصدر السابق ، ص ٢١٠.

نەزمان نەقەڵەمی یەكێكی تر ناتوانێ باسیبكا بە كورد بێ خاوەنە، بێ كەسە، بێ دەرەتانە، ئایا بۆنی كرووزەی جەرگی هەڵقرچاوی حەقی ئەسینی، دیارە حكوومەتە ئیستعمارییەكان هەر بۆ پێشكەوتنی كاروباری خۆیان ئەم پەردانە هەموو رۆژێك تازە ئەكەنەوە؟!"[١١٥]. ئەو پرسیارەی سەجادی لەبارەی كار و كردەوەكانی توركیا و هەڵوێستی ئەورووپییەكان لە بەرانبەری كێشەی كورد بە وتەیەكی (سافرسیتان) وەڵامی دەدەینەوە كە دەڵێ:**" لە شۆڕشە كوردییەكان، ئەوە دوایی جوولانەوەی كوردەكان بوو {مەبەستی راپەڕینی دەرسیمە – توێژەر} هەموو جۆرێك هەڵسانیان بە ماڵویرانی و ئیعدام كردنیان دوایی هات، دەوڵەتە ئەورووپیكانیش سەیریان دەكرد بۆ ئامانجی خۆیان ئەگەر تۆزێك پیاوەتی گیانی مرۆڤایەتی و وێژدانیان ببوایە گەلێ كارەسات بوو رووی نەئەدا، بەڵام نەبوو"**[١١٦].

توركەكان هەر بەو نەهامەتیانە نەوەستان كە ئەنجامیاندا بەڵكو هەڵسان بە گۆڕینی ناوی دەرسیم (بە تونجلی) و سەركردەكانیان شانازییان بەوە دەكرد بەوەی كێشەی دەرسیمیان كۆتایی پێهێناوە، ئەوەتا عیسمەت ئینۆنۆ دەڵێ: **" كێشەی دەرسیممان لە گۆڕێ هەڵگرت و كۆتایان پێهنا و لە كارەساتی دەرسیم رزگار بووین و بەهەموو جۆرە جوولانەوەی سەربازی خاوێنكرایەوە"**[١١٧]. ئیتر لێرەوە راپەڕینی كوردی لە ناوچەكانی باكووری كوردستان رووی نەدا ئەگەرچی دواتر برازاكانی سەید رەزا یاخی بوون لە ناوچەی دەرسیم، بەڵام زوو سەركوت كران. بە لەناوبردنی ئەو راپەڕینە چرای بزاڤی رزگاریخوازی كوردستان لە باكووری كوردستان كوژایەوە.

(١١٥) عەلائەدین سەجادی، مێژووی راپەڕینی كورد، چاپی دووەم، ئێران، بێ ساڵی چاپ ، ل٤١.

(١١٦) ئارشاك سافرسیتان، مێژووی كورد و كوردستان، (وەرگێڕانی: عبدالله شالی)، سلێمانی، ١٩٦٠، ل ٥٣.

(١١٧) نوری دەرسیمی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٢٦.

ئەنجام

راپەڕینی دەرسیم گرنگی خۆی هەیە لە مێژووی بزاڤی رزگاریخوازی کوردستان لە باکووری کوردستان، کە ماوەیەك حکوومەتی تورکیای پێوە خەریکبوو و ناوچەی دەرسیم سەردەمێکی زۆر سەربەخۆیی پاراست و دەسەڵاتی حکوومەت تەنیا بەناو لە ناوچەکە بوو، بەڵام هەر لەگەڵ هەڵگیرسانی راپەڕینەکە کەلێن کەوتە ناو سوپا و خیانەتی تیاکرا، ئەوەش دەگەڕێتەوە بۆ نەبوونی هیچ رێکخراوێك یان کەسایەتییەکی سیاسی تا سەرپەرشتی راپەڕینەکەی بکا. دووریش نییە بڵێین ئەی هەوڵی سەید رەزا چی بوو، بەڵام پێمانوایە ئەوجۆرە هەوڵانە چاولێکردنێك بوو کە سەرکردە کوردەکان لەو کاتە پەیڕەویان دەکرد.

سەرکردایەتی راپەڕینی دەرسیم هەوڵی ئەوەی نەدا ناوچە کوردییەکانی تر بۆ ناو راپەڕینە رابکێشێت. واتە راپەڕینەکە بە گۆشەگیری تەنیا لە ناوچەی دەرسیم مایەوە و بەس.

نەبوونی بەرنامەیەکی تۆکمە و بەهێز بۆ بەڕێوەبردنی راپەڕینەکە کە هەر ئەمەش وایکرد وەکو سەرکردایەتی شۆڕش و راپەڕینەکانی تر سەید رەزا بکەوێتە دەست تورکەکان و بخرێتە بەر پەتی سێدارەوە.

هەڵویستی وڵاتانی جیهانی بە هەمان شێوە بوو چۆن لە راپەڕینەکانی تریش بێدەنگبوون بە هەمان شێوە خۆیان لێ بێدەنگ کرد، لەبەر ئەوەی لە بەرژەوەندییان نەبوو لەسەر کورد بکەنەوە .

هەواڵنامەی کتێب

هەڵدانەوەی چەند لاپەڕەیەك لە مێژووی پەیوەندییە سیاسییەکانی کورد و ئەڵمانیا

لە دوای کۆتایی هاتنی جەنگی یەکەمی جیهانی و بەرەوپێشەوە چوونی رووداوە سیاسییەکان، جیهان تەوژمێکی ئایدۆلۆژیای توندی بەخۆیەوە بینی، کە هەریەکەیان پروپاگەندەی بۆ خۆی دەکرد و هەوڵی راکێشانی هەواداری بۆ خۆی دەدا[118]. ئیتر ململانێی نێوان ئەو ئایدەلۆژییە جیاوازانە بوونە هۆی بگرە و بەردە و خەبات و زۆرانبازی، کە سەرئەنجام زمانی دبلۆماسی و دانوستانی بری و بووە هۆی وەگەرخستنی زمانی چەك و لەکۆتایی سییەکانی سەدەی بیستەم جیهانی خستە نێو جەنگێکی دیکەی کاولکارییەوە، کە لە مێژوودا بە جەنگی دووەمی جیهانی نێوزەنکراوە[119]. تیایدا جارێکی تریش جیهان بەسەر دوو بەرەی هاوپەیمان و تەوەر دابەشبوون و کەوتنە شەڕ و گیانی یەکتری لەسەر حیسابی بەشێك لە نەتەوە و وڵاتانی دونیا. کوردستانیش وەکو بەشێك لە جیهان پروشکی ئەو جەنگەی بەرکەوت

(١١٨) بۆ زیاتر زانیاری لەمەڕ ئەو بابەتە بڕوانە: د. فاضل حسين و د. كاظم هاشم نعمة، التاريخ االاوربي الحديث ١٨١٥- ١٩٣٩، الطبعة الاولى، طبع بمطابع مديرية دار كتب للطباعة و النشر، جامعة الموصل، ١٩٨٢، ص ٣٧٣ ومابعدها.

(١١٩) بۆ زانیاری زیاتر لەسەر جەنگی دووەمی جیهانی و هۆکار و دەرئەنجامەکانی بڕوانە: رمضان لاوند، الحرب العالمية الثانية، الطبعة السادسة، بيروت، ١٩٧٩.

و بێ ویست و ئارەزوو و سوودمەندی کەوتە ناوجەنگەکەوە. چونکە بۆ کەڵك وەرگرتن لە بزووتنەوەی رزگاریخوازی کوردستان و بەدیهێنانی نەخشەی وڵاتە ئیمپریالیستەکان و کۆنترۆڵکردنی کانە نەوتەکانی کوردستان، هەریەکێ لە دەوڵەتە ئیمپریالیستەکان هەوڵیدەدا سۆزی کورد بەلای خۆیدا رابکێشێ، بۆ ئەو مەبەستەش پروپاگەندی خەستیان بڵاودەکردەوە و بەڵێنی ساختەیان هەڵدەڕشت و چەندین پرۆژە و پێشنیاریان بۆ چارەسەرکردنی مەسەلەی کورد خستبووە بەرچاو[120].

رق و کینەی گەلی کورد بەرانبەر ئینگلیزەکان و سیاسەتە ئیمپریالیستەکەی لەوەدا خۆی دەنواند کە هەموو رابەر و سەرکردەکانی بزووتنەوەی رزگاریخوازی کوردستان بە تاقیکردنەوە بۆیان دەرکەوتبوو کە هەمیشە نابێت پشت بە بەریتانیا ببەسترێ، یاخود لایەنی کەم ئومێدی ئەوەی لێبکرێ کە چارەسەرێکی رەوا بۆ مەسەلەی کورد بدۆزێتەوە[121]، ئیتر ئەم هۆکارە هاندەر بوو، کە بەشێك لە کوردەکان هاتبوونە سەر بیری ئەوەی لە رێگای ئەڵمانەکان مافەرەواکانی گەلی کورد بەدەست بهێنن. لە لایەکی دیکەشەوە ئەڵمانەکان بۆ زیاتر راکێشانی گەلانی رۆژهەڵات کەوتبوونە پروپاگەندی ئاری نەژدای خۆیان کە لە ناوچەکانی کوردستان بەگشتی و، باشووری کوردستان بەتایبەتی زۆر کەس هەبوون حەزی ئەوەیان دەکرد بە نازی بانگیان بکەن[122].

(١٢٠) گوتفرید یۆهانز میوولەر، لە رۆژهەڵاتی گڕگرتوودا" نێردەی بەمەترسی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست ١٩٤٣"، وەرگێڕانی: بەدران ئەحمەد حەبیب، چاپی یەکەم، هەولێر، ١٩٩٢، ل ٤-٦.

(١٢١) د. عزیز شەمزینی، جوڵانەوەی رزگاریی نیشتیمانیی کوردستان، وەرگێڕانی: فەرید ئەسەسەرد، چاپی چوارەم، سەنتەری لیکۆلینەوەی ستراتیجیی کوردستان، سلێمانی، ٢٠٠٦، ل٢٥١.

(١٢٢) دیمانەیەك لەگەڵ دوکتۆر موکەرەم تاڵەبانی لە ٩ی شوباتی ٢٠٠٧، سلێمانی.(موکورەم تاڵەبانی لە ساڵی ١٩٢٣ لە شاری کەرکووك لەدایکبووە، ساڵی ١٩٦٤کۆلێژی مافی لە بەغدا تەواو کردووە، ساڵی ١٩٧٣ بڕوانامەی دوکتۆرای لە بواری زانستە ئابوورییەکان بەدەستهێناوە.

پارتی هیوا[١٢٣] کە ئەو کاتە وەکو تاکە پارتێکی سەر گۆڕەپانی سیاسیی باشووری کوردستان ئاڵای کوردایەتی دابووە دەستی لاوی خوێندەواری کوردی و نیشتیمان پەروەرانی لە دەوری خۆیدا کۆکردبوونەوە. بەشێك لە ئەندامەکانی کەوتبوونە ژێر کاریگەری ئەڵمانەکانەوە کە ئەمەشیان لە ڕێزلێنان لەسەرۆکی باڵایان ڕەنگی دابۆوە و وەکو کەسایەتێکی پیرۆز سەیر دەکرا[١٢٤]. وەکو چۆن ئەڵمانەکان بە پیرۆز سەیری هیتلەریان دەکرد.

شیاوی باسە، سەرەتای جەنگ ئەڵمانەکان لە زۆر بەرەکانی شەڕ سەرکەوتنێکی بەرچاویان بەدەستهێنا، بەڵام کاتێك پێویستی پەترۆڵ بۆیان بووە پێداویستییەکی گرنگ بۆ سەرکەوتنیان لە جەنگەکە، کانە نەوتەکانی کەرکووك و باشووری کوردستان بووە جێگای گرنگیدانی ئەڵمانەکان، هەر بۆیە لە ڕێگای ڕوستەم خانی بانە داوای یارمەتی لە حاجی عەباس ئاغای میراودەلیی[١٢٥] ناوچەی پشدەر دەکەن و ئەفسەری

ئێستاکەش لە شاری سلێمانی نیشتەجێیە)؛ دوکتۆر مارف خەزنەدار، ئەڵەمان کوردی و چەند چیرۆکێکی تری کوردی، چاپخانەی ئەسعەد، بەغدا، ١٩٦٩، ل ل٥- ١٨.

(١٢٣) د. اسماعیل شکر رسول، اربیل دراسة تاریخیة في دورها الفکري والسیاسي ١٩٣٩-١٩٥٨، الطبعة الثانیة، بنکەی ڕۆشنبیری شەهید ڕێباز، السلیمانیة، ٢٠٠٥، ص ١٣٥؛ د. موکەڕەم تاڵەبانی، کۆمەڵەی دارکەر و پارتی هیوا چۆن دامەزران؟!! گۆڤاری ڕەنگین، ژمارە (٥٢)، بەغدا، ١٩٩٣، ل ل ١٨-٢٢.

(١٢٤) دیمانەیەك لەگەڵ دوکتۆر موکەڕەم تاڵەبانی لە ٩ی شوباتی ٢٠٠٧، سلێمانی.

(١٢٥) حاجی عەباس ئاغا کوڕی سەلیم ئاغا کوڕی بابەکر ئاغا کوڕی حەمەد ئاغای میراودەلییە، لە ساڵی ١٨٦٥ لە باوەلیان لەدایکبووە، ناوبراو یەکێك بووە لە پیاوە ناودارەکانی ناوچەکە و هەوڵی زۆری بۆ ڕزگاری نیشتیمانەکەی داوە، تا لە ساڵی ١٩٥٠ کوچی دوایی کردووە لە گەرماوان نێژراوە. دیمانەیەك لەگەڵ حەمە ئاغای عەباس ئاغا لە ١٠ی شوباتی ٢٠٠٧، حاجییاوە. (حەمە ئاغا کوڕی حاجی عەباس ئاغا کوڕی سەلیم ئاغا کوڕی بابەکر ئاغا کوڕی حەمەد ئاغای

خۆیان بۆلای ئەو زاتە ڕەوانە دەکەن تا لە ڕێگای ئەوەوە پەیوەندی بە شێخ مەحموود بکەن و هاوکارییان بکات، بەڵام ئەو هەوڵەیان سەرکەوتوو نابێت[١٢٦]. لێرەشدا، ئەڵمانەکان دەستە وەستان ناوەستن لە هەوڵدان بۆ پەیوەندی ڕاستەوخۆی لەگەڵ کوردەکان تا بۆ سوودمەندی خۆیان کەڵکیان لێوەربگرن.

سەرکەوتنەکانی سەرەتای جەنگ ئەڵمانەکانی هێنایە سەر بیری ئەوەی دەست بە پێشرەوی بکەن بەرەو ڕۆژهەڵات، کاتێکیش لێواری شەڕ گەیشتە یەکێتی سۆڤیەت و تووشی کەمی سووتەمەنی هاتن بۆ چەك و تانك و ئامێرە سەربازییەکانیان کە دەیخستنە بەر مەترسی شکست، بۆیە کەوتوونەتە بیری بەدەستهێنانی پەترۆڵ، کە بەشێکی زۆری کێشەکەیانی کەمدەکردەوە[١٢٧].

گوتفرید یۆهانز میوولەر[١٢٨] کە بەڕێوەبەری یەکێك لە شانە هەواڵگرییەکانی ئەڵمانیا و ڕاوێژکاری مەسەلەی کورد بوو لەو شارەدا، دەکەوێتە بیری ڕزگاریکردنی سوپای وڵاتەکەی لەو تەنگەژە و دەڵێ: " **... لە یەکێك لە پیاسەکانمدا لەگەڵ هانز کریستۆف بە ڕاشکاوی دووام و وتم سووتەمەنیمان کەمە، ئەویش وەڵامی دامەوە کە ڕۆژانە گوێبیستی ئەو هەواڵە دەبێت لە ڕێگای ئەو بریندارانەی لە جەنگەکە دەگەڕێنەوە. لە پاشان هەردووکمان مات بووین و بە چاوی خەیاڵم نەخشەی ڕوسیام دەبینی و بیرێك لە مێشکم کەوتە خولانەوە و وتم ئەو ورە بەزێنە چییە؟ ئێمە ئاوەها لێرەدا بێ ئاگردووین و سوپاشمان لە بناری باکۆ یەك بست لە کەلووی بەرزی کانە نەوتە گەورەکان دوورن**"[١٢٩].

میراودەلییە لە ساڵی ١٩٣٠ لەدایکبووە و لە حوجرە خوێندوویەتی، شارەزایی لە زمانی فارسی هەیە و ئێستاکەش لە حاجییاوا نیشتەجێیە).

(١٢٦) دیمانەیەك لەگەڵ حەمە ئاغای عەباس ئاغا لە ١٠ی شوباتی ٢٠٠٧، حاجییاوە.

(١٢٧) گوتفرید یۆهانز میوولەر، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٠ بە دواوە.

(١٢٨) گوتفرید یوهانز میوولەر ئەفەسەرێکی ئەڵمانی بوو، کە پێش جەنگ سەردانی ناوچەکانی باشووری کوردستان کردبوو و شارەزایی دەربارەی گرنگی کانە نەوتەکانی ناوچەکە هەبوو.

(١٢٩) گوتفرید یۆهانز میوولەر، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢١.

لەڕاستیدا میوولەر پێشینەیەکی باشی لەگەڵ گەلی کورد هەبوو بەهۆی ئەوەی ماوەیەك بەرلە جەنگ سەردانی باشووری کوردستانی کردبوو وەك لەنامەکەیدا کە ئاراستەی سەرکردەی باڵای سوپای کردووە دەڵێ: " **نامەیەکم ئاراستەی سەرکردایەتی باڵای سوپا کرد و تیادا نووسیم کە زانیارییەکی باشم دەربارەی چاڵە نەوتەکانی کوردستان لە هەرێمی کەرکووك و (مووسڵ) دا هەیە، ئیتر هەر لە وەڵامی ئەو نامەیم بوو بانگی بەرلین کرام و پێشنیازەکەم بۆ سەرکردایەتی باڵا روونکردەوە و وتم لە سەردانەکەی پێشوومدا بۆ هەرێمی کەرکووك و مووسڵ چاك شارەزا بووم و دۆستایەتیم لەگەڵ سەرۆك خێڵەکانی ئەوێدا هەیە و بە یارمەتی ئەوان دەتوانین دەست بەسەر چاڵەنەوتەکاندا بگرین و یاخیبوونێك لە دژی ئینگلیزەکاندا هەڵبگیرسێنین"**[١٣٠]. بەهۆی ئەو پێشینە مێژووییە میوولەر شارەزاییەکی باشی لەمەڕ سروشت و جوگرافیای ناوچەکە و هەڵسوکەوت و داب و نەریتی کورد پەیدا کردبوو. هەروەها لەگەڵ شێخ مەحموددا یەکتریان بینی بوو و لەتەك شێخ لەتیفی کوڕی شێخدا زۆربەی ناوچە جیاجیاکانی کوردستان گەڕابوو.

ئیتر گرنگی دەست بەسەرداگرتنی کانە نەوتەکان و رزگارکردنی سوپای ئەڵمانیا لەو تەنگەژەیەی تیای بوو، میوولەر هێنایە سەر بیری ئەوەی بگەڕێتەوە ئەڵمانیا و پێشنیازی دەست بەسەر داگرتنی باشووری کوردستان پێشکەش بە (فیلد مارشاڵ کایتل) ی فەرماندەی سوپایی ئەو سەردەمە و سەرۆکی هێزە چەکدارەکانی ئەڵمانیا بکات تاوەکو لە رێگای ئەو کانە نەوتانەوە کە لە ناوچەکەدا هەن سووتەمەنی پێویست بۆ سوپای ئەڵمانیا دابینبکەن و سەرکەوتن لە بەرەی یەکێتی سۆڤیەت مسۆگەر بکەن[١٣١].

دوای ئەوەی سەرکردایەتی باڵای سوپا تاوتۆی پێشنیارەکەی کرد و رەزامەندی لەسەر دا. میوولەر دەڵێ:" **فیلد مارشال کەیتل لە ماوەی هەفتەیەك بە نووسین**

(١٣٠) گوتفرید یۆهانز میوولەر، هەمان سەرچاوە و لاپەرە.

(١٣١) کردەی مامۆنت، بەرنامەیەکی تایبەت لەسەر کردەی مامونت لە میدیا تیڤی.

وەڵامی دامەوە و فەرمانیدا دەست بە کارەکە بکەم، هەروەها فەرمانی پێدام کە راپۆرتێك بدەمە دەسەڵاتی هەرە بەرزی سوپا لە سەرکردایەتی فوهەرە، لەوێشەوە ئەفسەرێکی گەورە پێوتم ئەمە کارێکی یەکجار پێویستە و تیپێك زۆر بە پەلە ئامادە بکە و بەرەو کوردستان بەرێ بکەوە ئیترناوی کردەکە نرا (مامۆنت)، بە ناوی ئەو جۆرە فیلەی کە یەکجار گەورەیە و لەسەردەمی دایناسوورەکاندا ژیاوە و ئێستاکە لەناوچووە و توخمی ئەو جۆرە ئاژەڵە نەماوە"[١٣٢].

تیمی کردەی مامۆنت دامەزرێنرا بە سەرۆکایەتی میوولەر و ئەندامیەتی هەریەك لە هۆفمان شارەزا لە بارەی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست و کۆنە مامۆستا لە زانکۆی تاران، لەگەڵ کانێچین کە بە نەژاد پۆڵۆنی بوو. ئیتر تیمەکە کەوتە مەشقکردن لە ناوچەی سینگەربێرگ لەسەر چۆنیەتی بەکارهێنانی چەکە جۆراوجۆرەکان و بەهێز کردنی توانای جەستەیی و خۆهەڵدان بە پەرەشووت و بەگەرخستنی بێتەل و چۆنیەتی خوێندنەوەی ئاماژە نهێنییەکان و خۆراگرتن و خۆڕاهێنان لەبەر گەرما و سەرما و هەموو ئەو ئەگەرانەی دێنە پێشیانەوە بۆ ئەوەی بتوانن سەرکەوتوو بن لەڕاپەراندنی کارەکانیاندا. لەگەڵ ئەوەشدا میوولەر دەڵێت:" ... **ئەندامێکی هەرە گرنگی تیمەکەم بۆ گیر نەبوو دەبوو کوردێکی رەسەنی ناوچەکەم دەستبکەوێ بۆ ئەوەی خۆی لەگەڵ ئێمەدا بە چەتر هەڵدا، ئینجا بەرەو حەشارگەیەکی چاکمان ببات و پەیوەندیمان بە شێخ مەحموود سەرۆك هۆزەکانی تری کوردی بۆ دابمەزرێنێ... بەڵام ئەمەش فرە ئەستەم بوو، چونکە هەموو ئەوروپا نەیتوانی کوردێکی ئاوەهام بۆ دەستگیر بکا. بۆیە بۆ کۆنە رێکخراوەکەی ئەستەمبۆڵ گەرامەوە کە یەکێکی هەرە لێوەشاوەی بۆ دۆزیمەوە بە ناوی رەمزی"**[١٣٣].

رەمزی کوڕی نافیع ئاغای کوڕی حاجی رەشید ئاغای کوڕی یەحیا ئاغای کوڕی عەبدولوەهاب ئاغا کوڕی حارس ئاغایە و لە عەشیرەتی مەموەندییە و دایکیشی لە

(١٣٢) کردەی مامۆنت، هەمان سەرچاوە.

(١٣٣) گوتفرید یۆهانز میوولەر، هەمان سەرچاوە، ل ٢٨.

بنەماڵەی میرەكانی شەقلاوەیە. ڕەمزی لە ساڵی ١٩١٧ لە قەڵای هەولێر لەدایك بووە و خوێندنی سەرەتایی و ناوەندی لە خوێندنگای(ئەربیلا ئولا) لە شاری هەولێر تەواو كردووە. دواتریش بەمەبەستی تەواوكردنی خوێندن ڕووی كردۆتە شاری كەركووك، كە ئەو كاتە سەرەتای دامەزراندنی ڕێكخستنەكانی پارتی هیوا بوو لەو شارەدا. ڕەمزیش وەكو لاوێكی نیشتیمانپەروەر هەرزوو پەیوەندی بە ڕێكخستنەكانی پارتی هیواوە دەكات[١٣٤].

دوای ساڵێك مانەوەی لە كەركووك" ڕەمزی لەبەر دەستڕۆیی بنەماڵەكەی و توانای ئابووری ڕوودەكاتە بەغدا و دوا قۆناغی خوێندنی ئامادەیی لە (ئامادەیی ناوەندی) بەسەركەوتوویی تەواو دەكات. ئینجا لە ساڵی ١٩٣٩ بەغدا بەجێ دەهێڵێ ڕوو دەكاتە بەیرووتی پایتەختی لوبنان بۆ ئەوەی درێژە بە خوێندنەكەی بدات لە كۆلێژی ئەمەریكی لەو شارە، كە دوای دوو ساڵ پلەی فرێشمانی تیا بە دەست دێنێت. ئینجا ڕوودەكاتە ئەستەمبوڵ تا لە (ڕۆبێرت كۆلێژ) بخوێنێ[١٣٥]. بەڵام دەبێت ئەوەش بڵێین ڕەمزی لە بەیرووتدا پەیوەندیی بەتین لەگەڵ هەریەك لە كامەران بەدرخان و نوورەدین زازا و چەند تێكۆشەرێكی دیكەی بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی كوردستان لە باكووری كوردستان دروستدەكات، كە هەمیشە دانیشتنەكانیان بە گفتوگۆ كردن لەسەر چۆنیەتی بەدەستهێنانی مافە ڕەواكانی گەلەكەیان دەڕازێنەوە.

دوای ئەوەی ئەڵمانەكان بۆیان دەركەوت كە ڕەمزی خاوەن هەستێكی نەتەوەیی بەهێز و بیرێكی كوردانەیە و پەرۆشی ڕزگاركردنی نیشتیمانەكەیەتی. لەبەر ئەوە دەبوو بە هەر شێوەیەك بێت ڕازیی بكەن بەشداری لە كردەی(مامۆنت)بكات. بۆ ئەومەبەستەش كەوتنە بەڵێندان بە ڕەمزی ئەگەر هاوكارییان بكات لەسەرخستنی كردەكەدا بۆ دەستگرتن بەسەر كانە نەوتەكانی باشووری كوردستان ئەوە دەیكەن بە

(١٣٤) كردەی مامۆنت ، سەرچاوەی پێشوو مەسعود محەمەد، ڕەمزی نافیع- قوربانییە زلەكەی هەولێر، گۆڤاری كاروان، ژمارە(٣٣)، حوزەیرانی ١٩٨٥، ل ل ٥-١١.

(١٣٥) مەسعود محەمەد، هەمان سەرچاوە و لاپەرە.

سەرۆكی كوردستان. ڕەمزیش لەڕوانگەی بەدەستهێنانی مافەڕەواكانی گەلەكەی و پێكهێنانی شتێك بۆ وڵاتەكە و ڕزگاركردنی لەژێردەستەیی و دامەزراندنی كوردستانێكی سەربەخۆ، گیانی خۆی دەخاتە مەترسی و بڕیاری بەشداریكردن و هاوكاریكردنیان دەدا. دوای ڕەزامەندی ڕەمزی بنكەی هەواڵگری ئەڵمانیا لە ئەستەمبوڵ بە بەڵگەنامەیەكی ساختە ڕەمزی دەگەیێنێتە ئەڵمانیا و پەیوەندی بە میوولەرەوە دەكات و دەبێتە كەسی چوارەم لە تیمەكەی مامۆنت و بەشداری مەشقی ڕۆژانەی كردەكە دەكات. لەوێشدا چوست و چالاكی توانای ڕەمزی لە كاتی مەشقكردندا دڵی میوولەری خۆشتر دەكات كاتێك بینی چۆن بە شاخ هەڵدەگەڕێ و چ هێزێكی هەیە[١٣٦]!

لەگەڵ تەواو بوونی مەشق میوولەر و هاوڕێكانی ماوەیەك چاوەڕوانی ئەو فڕۆكەیە دەكەن كە دەبوو بۆ شوێنی مەبەستیان بگوازێتەوە. تیمی مامۆنت بە فڕۆكەیەكی ئەڵمانی دروستكراوی فەرەنسی كە خاوەنی دوو مەكینە بوو بەرێككەوتن و قۆناغی یەكەمیان دوورگەی قرم دەبێت، ئینجا لەوێوە بەشەو بەسەر ئاسمانی توركیادا دێنە باشووری كوردستان كە بە پێی پلان دەبوو لە ناوچەی پشدەر و بیتوێن خۆیان هەڵبدەن. بەڵام بەهۆی هەڵەی فڕۆكەوانەكە لە شوێنێكی تر بڕیاری خۆهەڵدانیان بە پەرەشووت پێ دەدرێت. ئەنجام لە فڕۆكەكەدا خۆیان هەڵدەدەنە خوارەوە لەگەڵ چەك و پێداویستەكانیان كە لە چەند سندوقێك پێكهاتبوو. میوولەر ئاماژە بۆ ئەوە دەكات بەرلەوەی بكەوێتە سەر زەوی ڕێڕەوی ڕووبارێكی بینیوە و تێگەیشتووە كە ئەوە ئەو شوێنە نییە كە بڕیار بوو ئەوان لێی دابەزن. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا بەگەیشتنیان بۆ سەر زەوی جل و بەرگ و پەرەشوتەكانیان دەخەنە ژێر زەوی و دەستەیەك جلی كوردی لەبەر دەكەن، كە ڕەمزی بەهۆی چەند وێنەیەكەوە چۆنیەتی دوورینی جلی كوردی بە بەرگدوورێكی ئەڵمانیای ناساندبوو و ئەویش بۆ ئەندامانی تیمەكەی دووری بوو[١٣٧].

(١٣٦) گوتفرید یۆهانز میوولەر، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٤.

(١٣٧) گوتفرید یۆهانز میوولەر، هەمان سەرچاوە، ل ٥٠ بەدواوە.

ڕەمزی و هاوەڵەکانی دوای وردبوونەوە بۆیان دەرکەوت بوو کە ئەوان لە نزیك دێی (فلفێل)ی سیگۆشەی سنووری عیراق- تورکیا- سوریا کەوتوونەتەوە خوارەوە. بۆ بەیانییەکەش لەڕێگەی پاسە تەختەکانی ئەو سەردەمەوە خۆیان دەگەیننە ڕۆژئاوای مووسڵ. بەڵام بە هۆی بوونی بازگەیەکی ئینگلیزەکان لە نێوان هەر دوو بەرەی ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوای مووسڵدا ڕێگای پەڕینەوەیان ئەستەم دەبێت، بۆیە ڕەمزی ئەندامانی تیمەکەی لە چایخانەیەك بەجێدەهێڵێ و دەچێتە ماڵی یەکێك لە خزمەکانی باوکی بە ناوی جەلال یاوەر[138]. ڕەمزی لەگەڵ ئەوەی لە هاوکاری ئەو خزمەی بێهیوا دەبێت ئاگاداری ئەوەش دەکرێتەوە کە ئینگلیزەکان لە هاتنی ئەوان بەئاگان و بە دواییاندا دەگەڕێن[139].

بەبیستنی ئەو هەواڵە تیمەکەی مامۆنت بەهەر شێوەیەك بێت لەڕێگەی وادی شۆڕەوە کە ناوچەیەکی قامیشەڵانە خۆیان دەگەیننە نزیك گوندی (بازیوە) کە گوندێکی شەبەك نشینە، لەوێشدا چەند ئیسترێك بەکرێ دەگرن و دێنە گوندی تەرجان کە گوندی باوکی ڕەمزییە و کەوتۆتە نزیك شارەدێی گوێری ئێستاکە. بەهاتنیان بۆ تەرجان مەترسی دەستگیرکردنیان کەمتر دەبێتەوە بەهۆی ئەوەی لە ماڵی یەکێك لە کەسایەتییە دەسترۆیشتووەکانی ناوچەکەن. ئینجا دوای پشووەکی کورت دەگەیەنرێنە هەولێر و ڕوودەکەنە قەسری عەتائوڵڵا ئاغای مامی ڕەمزی[140]، لەو کاتە نافیع

---

(١٣٨) دکتور عبدالرحمان عبدالله، هەندێ زانیاری تر دەربارەی ڕەمزی نافیع، گۆڤاری کاروان، ژمارە(٣٨)، تشریتی دووەمی ١٩٨٥، ل ٢- ٤.

(١٣٩) کوڕە خەزووری نافیع ئاغا بوو لە حەفتاکان مردووە. گوتفرید یۆهانز میوولەر، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٠.

(١٤٠) عەتائوڵڵا ئاغا کوڕی حاجی ڕەشید ئاغا کوڕی وەیسی ئاغا کوڕی یەحیا ئاغا کوڕی عەبدولوەهاب ئاغا کوڕی ئەحمەد ئاغایە و لە عەشیرەتی مەمووندی ناوچەی شەمامکی دەشتی هەولێرە. ساڵی١٨٨٢ لە هەولێر لەدایکبووە و لای مامۆستای تایبەت و خوێندنگای فەرمی سەردەمی عوسمانی خوێندوویەتی و لە زانستی ئایینی شارەزا بووە. دوای بەرپابوونی شۆڕشی١٤ی

ئاغای باوکی ڕەمزی لەوێدا نابێت و قەرەنی ئاغای براگەورەی ڕەمزی پێشوازییان لێدەکات، بەڵام پێیان رادەگەیەنێت کە ئەوان بەهۆی ئەوەی لەکاتی هاتنی ئینگلیزەکان دژیان وەستاون و بە ناحەزی ئەوان لە قەڵەم دراون، ناتوانن هاوکارییان بکەن. تەنیا ئەوەندە نەبێت دەتوانن یارمەتییان بدەن بۆ ناوچە شاخاوییەکانی سنووری تورکیا دەربازیان بکەن. لێرەشدا کردەی مامۆنت سەرەتای هەرەس هێنانی دەستپێدەکات، بەڵام ڕەمزی بڕیاری ئەوە دەدات کە تادواسات لەگەڵیان بێت و چارەنووسی خۆی بەوانەوە دەبەستێتەوە[141].

لە ئەنجامی ئەو وەڵامە میوولەر دەکەوێتە سەر بیری ئەوەی یەکێك لە ئەندامانی تیمەکەی ڕەوانەی تورکیا بکات تا لەوێرا لەڕێگای دەسەڵاتی تورکیاوە قونسۆلی ئەڵمانی ئاگادار بکرێتەوە. ئیتر بۆ هێنانەدی ئەو ئامانجە ڕەمزی و هاوڕێکانی لە شەودا بە ئێستر خۆیان دەگەیەنە دێی(بێوکە)[142]، لەبەر ئەوەی

تەموزی١٩٥٨ بە کاری تایبەتی خۆیەوە خەریکبووە تا ئەوەی لە ساڵی١٩٦٣ کۆچی دوایی کردووە و لە گۆرستانی ئیمام محەمەد لە هەولێر نێژراوە. دیمانەیەك لەگەڵ دوکتۆر ئەرسەن موسا ڕەشید لە ٣ی ئەیلولی ٢٠٠٦، هەولێر(ئەرسەن موسا ڕەشید ساڵی١٩٥٣ لە هەولێر لەدایکبووە و سەرەتایی و ناوەندی و ئامادەیی لە هەولێر تەواو کردووە. بڕوانامەی بەکالۆریۆسی لە بەشی عەرەبی و ئایینی زانکۆی بەغدا لە ساڵی١٩٧٧ بەدەستهێناوە. ناوبراو ماستەر و دوکتۆرای لە زانکۆی ئوم دین بەرەی سکوتلەندی بەریتانی لە ساڵی١٩٨٣ تەواو کردووە. دوای گەڕانەوەشی لە زانکۆ کاری کردووە تا ئەوەی لە ساڵی٢٠٠٠ پلەی پرۆفیسۆری وەرگرتووە. دوکتۆر ئەرسەن ماوەی نێوان ١٩٩٤-٢٠٠٤ سەرۆکی بەشی مێژووی کۆلێژی ئەدەبیاتی زانکۆی سەلاحەددین هەولێر بووە. ئێستاکەش سەرۆکی بەشی مێژووی ئێوارانی کۆلێژی ئەدەبیاتی زانکۆی سەلاحەددین/ هەولێرە و لە هەولێر نیشتەجێیە).

(١٤١) گوتفرید یۆهانز میوولەر، سەرچاوەی پێشوو، ل ٧٤.

(١٤٢) کە دەکەوێتە ڕۆژهەڵاتی هەولێر لەپشت کەسنەزانی ئێستاکە.

ماڵی مامێکی ڕەمزی لەوێبوو لەگەڵ خوێنبرایەکی کە نێوەندیان لەگەڵ ڕەمزی دا یەکجار خۆشبوو[١٤٣].

لە گوندی بێوکە ڕەمزی و هاوڕێکانی لەلایەن خورشید نورەدینی ئامۆزای بەگەرمی پێشوازییان لێدەکرێ و شوێنی پشوویان بۆ دابیندەکرێ، ئینجا بۆ دڵنیایی بۆ ئەشکەوتێکی نزیك دێیەکە دەگوازرێنەوە. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ڕەمزی لە هەواڵی بەردەوامدا دەبێت بۆ ئەوەی کەسێکی شارەزا پەیدا بکات بیانگەیێنێتە سنووری تورکیا. سەرەنجام ڕۆژێك ژمارەیەك کاروانچی تووتنفرۆش چاویان بە ئەڵمانەکان دەکەوێ و ڕێکدەکەون دوای فرۆشتنی بارەکەیان لە هەولێر بگەڕێنەوە و لە بەرانبەر بڕێك پارە و ئەو چەکانەی لایانە بیانگەیێننە سنووری تورکیا و دەربازیان بکەن. بەڵام لەبەر تەماعی ئەو ٢٥٠ دینارەی کە ئینگلیزەکان کە بۆ سەری هەر یەکێکیان تەرخانی کردبوو، تێکرا دەیکردە ١٠٠٠ هەزار دینار و بۆ ئەو کات دەستکەوتێکی باش بوو سەردەستەی کاروانچییەکان، شوێنی ئەڵمانەکان بۆ ئینگلیزەکان دەستنیشاندەکات[١٤٤].

بە دیار کردنی شوێنی ئەڵمانەکان ئەفسەری پۆلیس بەدیع محەمەد نەزهەت(١٩١٠-١٩٦٠) بە خۆی و چەند پۆلیسێکی ئەسپ سوار دەچنە شوێنەکە و لەناو دار و دەوەنەکان ئەڵمانەکان دەستگیریان دەکەن و ڕەمزی ئەو کاتە لە هەولێر دەبێت، کاتکێش دەگەڕێتەوە لە لایەن ئامۆزایەکەوە ئاگادار دەکرێتەوە، حکوومەت هەموو ئەندامانی بنەماڵەکەی جگە لە نورەدین ڕەشیدی مامی دەستگیر کردووە بۆ ئەوەی لە ژێر ئەو پاڵەپەستۆیە ئەویش دەستگیر بکەن. سەرئەنجام ڕەمزی لەسەر داواکاری مامی. خۆی دەداتە دەست و لە بەندیخانەی

(١٤٣) خوێنبرایەکەی ڕەمزی، خورشیدی نورەدینی کوڕی مامی بوو کە لەنێوان ساڵانی(١٩١٧-١٩٨٧) ژیاوە.

(١٤٤) گوتفرید یۆهانز میوولەر، سەرچاوەی پێشوو، ل ١١.

قشلەی هەولێر بە هاوڵە ئەڵمانەکانی دەگاتەوە. ئینجا لەوێشەوە بۆ بەندیخانەی مووسڵ و ئینجا بۆ بەغدا دەگوازرێنەوە[١٤٥].

لە بەغدا میولەر و دوو ئەفسەرەکەی تر ڕەوانەی قاهیرە دەکرێن و ڕەمزیش لە بەغدا دەمێنێتەوە بەو پێیەی هاوڵاتییەکی عیراقییە و دەبێت لە عیراق بەند بکرێت. کەچی دواتر ئەویش لەژێر گوشاری ئینگلیزەکان بۆ قاهیرە دەگوازرێتەوە. بەڵام لەوێدا ڕەمزی و دوو ئەفسەرەکە لەژێر پاڵەپەستۆی ئەشکەنجەدا تووشی نەخۆشی دەروونی دەبن و بەشێك لە هزریان لەدەستدەدەن[١٤٦].

دوای گەڕانەوەشیان بۆ عیراق ڕەمزی لە لایەن دادگای عورفی بەغداوە حوکمی لەسێدارەدانی بەسەردا دەدرێ، بەڵام دوای تێهەڵچونەوەی بڕیارەکە و هەوڵی زۆری بنەماڵەکەی حوکمەکەی بۆ دەگۆڕێ بۆ هەتاهەتایی. ڕەمزی ئەو ماوەیەش تەواو ناکات لەبەر پێشکەشکردنی ڕاپۆڕتی پزیشکی، بۆیە لە دادگا بڕیاری ئازاد کردنی بۆ دەردەچێت و دوای سێ ساڵ بەندییەتی ئازاد دەبێت و دەگەڕێتەوە شاری هەولێر. ماوەی دوای ئازاد بوونیش ڕەمزی بەدەست نەخوشییەکەی دەناڵێنێت، ئەگەرچی لەلایەن دوکتۆرێکی جوولەکە لە بەغدا بەناوی(جاك عەبود) نەشتەرگەری بۆ ئەنجام دەدرێت. کەچی هەر بەدەم ئەو دەردەوە لە ساڵی ١٩٤٧ کۆچی دوایی دەکات و لە گۆرستانی شێخی چۆلی بە خاك دەسپێردرێت[١٤٧].

هەوڵی ئەڵمانەکان بۆ دەستەبەرکردنی کانە نەوتەکان لە لایەك و هەوڵی ڕەمزی بۆ هێنانەدی مافەرەواکانی نەتەوەکەی لەڕێگای کردەی مامۆنت لە لایەکی دی. بە

(١٤٥) ڕەمزی نافیع و خەونێکی وەدی نەهاتوو، مەکتەبی ناوەندی ڕاگەیاندنی یەکێتیی نیشتیمانیی کوردستان، بەرنامە دیکۆمینتارییەکان، بەرنامەیەکی تایبەت.

(١٤٦) گوتفرید یۆهانز میوولەر، سەرچاوەی پێشوو، ل ٨٧ بەدواوە.

(١٤٧) عزدالدین فیضی، ڕەمزی نافیع و بۆچوونەکانی کاك مەسعوود محەمەد و کاك محەمەدی مەلا کەریم، گۆڤاری کاروان، ژمارە(٣٨)، تشرینی دووەمی ١٩٨٥، ل ٦؛ ڕەمزی نافیع و خەونێکی وەدی نەهاتوو، سەرچاوەی پێشوو.

مردووی لەدایکبوو، چونکە تێروانین و خوێندنەوەیان بۆ بارودۆخی ئەو سەردەمەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست و کوردستان و جموجۆڵی سوپای هاوپەیمانەکان بەگشتی و سوپای سۆڤیەت بەتایبەتی لە جێگای خۆیدا نەبوو، لەبەر ئەوەی تاقیکردنەوەکەی رەشید عالی گەیلانی لە عێراقدا هێندە لەمێژ نەبوو زیندەبەچاڵکرابوو. هەروەها بەڕێوەبەری کردەکە تەنیا بەوە هەڵخەڵەتابوو کە کورد رقی زۆری لە ئینگلیزە بۆیە بە دۆستی ئەڵمانیای دەزانی، هەروەها دۆستایەتی کۆنینەی لەگەڵ شێخ مەحموود وای کردبوو هیوایەکی گەورەی پێ هەبێت، بەڵام باری کورد بەگشتی و شێخ مەحموودیش بەتایبەتی لە ئاست ئەو داواکارییەی ئەواندا نەبوو. جیا لەوەش کردەی مامۆنت لاوازییەکی دیکەشی پێوە دیار بوو کە بەقسەیەکی قەرەنی نافیع ئاغا کۆتایی پێهات و میوولەر هاتە سەر بیری ئەوەی ئەندامانی تیمەکەی رزگار بکات، واتە ئەگەر هاتوو تیمەکە لە شوێنی خۆشی دابەزیبووایە هەر سەرکەتوو نەدەبوو، کە ئەمەشیان هۆکاری سەرەکی دەگەڕایەوە بۆ ئەوەی ئەڵمانەکان لەشەڕدا باریان کەوتبووە لێژی، ئەوەش لە توانای کورددا نەبوو بارەکەی بۆ راستبکاتەوە(١٤٨).

ماوە بڵێین ئەگەرچی کردەی مامۆنت و هاوکاری کوردی ئەڵمانیای سەرکەوتنی بەدەستنەهێنا، بەڵام روحێکی خۆشەویستی بۆ بەڕێوەبەری کردەکە لەگەڵ رەمزیدا دروستکرد کە هەر ئەمەش بوو دوای ٤٩ چل و نۆ ساڵ بۆ زێدی باب و باپیرانی رەمزی گەڕایەوە و سەری رێز و نەوازشی بۆ وێنەی رەمزی دانەواند و تەواوی نهێنییەکانی کردەکەی بۆ بنەماڵەی رەمزی گێڕایەوە(١٤٩).

(١٤٨) گوتفرید یۆهانز میوولەر، سەرچاوەی پێشوو، ل ١١ بەدواوە.

(١٤٩) رەمزی نافیع و خەونێکی وەدی نەهاتوو، سەرچاوەی پێشوو.

هەواڵنامەی کتێب

دۆزی کورد لە نێوان ململانێی دووجەمسەری جەنگی سارددا[(١٥٠)]

لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی- سیاسییە

دەستپێك:

بەکۆتایی هاتنی جەنگی دووەمی جیهانی، جیهان کەوتە نێو بازنەی جەنگێکی تر کە لە مێژوودا بە جەنگی سارد نێودەبرێت، کە لە ئەنجامی سەرهەڵدانی دیاردەکانی جیهان دابەشبوو بەسەر دوو جەمسەردا یـەکێکیان یـەکێتی سـۆڤیەت سـەرکردایەتی دەکرد و جەمسەرەکەی تریش لەلایەن وڵاتە یەکگرتووەکانی ئـەمریکا سـەرکردایەتی دەکرا، هەڵبەتە هەریەکەیان ژمارەیەك وڵاتانی جیهانیان لەخۆگرتبوو و ئەو وڵاتانەش کەوتبوونە ژێر کارتێکردنی ئەم جەنگەدا کە بەجەنگی سارد نێودەبرێـت. بـۆ ئـەوەی بزانین کاریگەری ئەو جەنگە و دابەشبوونی دوو جەمـسەری جیهـان بەسـەر کۆمـاری کوردستان ساڵی ١٩٤٦و لە ڕێککەوتننامەی جەزائیر لە ٦ی مارتی١٩٧٥ چۆن بوو؟ تا تەتەڵە بکەین، هاتووین ئەو توێژینەوەمان لەسەر ئەنجامداوە، کـە لـە پێـشەکی و دووتەوەرە و ئەنجام پێکهاتووە.

---

(١٥٠) ئەم باسە بە دووجار بڵاوکراوەتەوە. یەکەمیان بە ناونیشانی" کۆماری کوردستان لـە نێـوان ململانێی دووجەمسەری جەنگی سارددا" لە گۆڤاری هزرین ژمارە(٢) هاوینی ٢٠٠٥. دووەمیـان بە ناونیشانی" دۆزی کورد لە ڕێککەوتننامەی جەزائیر لە نێوان ململانێی دووجەمسەریی جـەنگی سارددا" لە گۆڤاری هزرین ژمارە(٥) ٢٠٠٧. بەڵام لێرەدا بە چاکمان زانی بابەتەکان بکەینە یەك.

تەوەرەی یەکەم لەو تەوەرەیەدا ئاماژە بۆ چـەمکی جەمـسەربەندی و نـاوەڕۆکی دووجەمسەری و قۆناغەکان و چۆنیەتی پەرەسەندنی دەکەین، لەگەڵ ئـەو پێـشهاتەی دوای جەنگی جیهانی دووەم کە جیهان بەخۆیەوەبینی و هەردوو جەمسەری ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا هەوڵی خۆبەهێز کردنی خۆیان دەدا لەسەر حیسابی یەکتر و وڵاتانی تردا.

تەوەرەی دووەم لەو تەوەرەیەدا ئاماژە بۆ باری ئێران لەکاتی جەنگ دەکەین کە لـە ئەنجامدا دوای جەنگ کۆماری کوردستانی لە ١٩٤٦ لێ لـەدایکبوو، لێرەشـدا هـەوڵی وڵاتە زلهێزەکان تەتەڵە دەکەین کە چۆن بۆ بەرژەوەندی خۆیان پاڵەپەستۆیان خستە سـەر یەکێتی سۆڤیەت تا لەگەڵ ئێران بکەوێتە گفتوگۆ و پشت لەو کۆمارە بکەن.

تەوەرەی سێیەم: لەم تەوەرەیەشدا ئاماژە بۆ هەڵوێـستی حکومەتـە یـەك بـەدوا یەکەکانی عێراقی بەرامبەر دۆزی کورد و شۆڕشی کوردی دەکەین، هـەروەها هـەوڵی هەردوو بلۆکی ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا بۆ لەنێو بردنی بزاڤی ڕزگـاریخوازی کوردسـتان و لەیـەك نزیـك کردنـەوەی دوژمنـانی کـورد تەتەڵـە دەکـەین، تـا سـەرئەنجام لـە ڕێککەوتننامەی جەزائیر لە ٦ی مارتی١٩٧٥ نسکۆیان بە شۆڕشی کوردی هێنا.

ئەنجام چەند خاڵێك ئاماژە بۆ دەکەین کە لە دوو تۆی باسەکە پێگەیشتووین .

شیاوی باسە بۆ ئەنجامدانی ئەم باسە سوودمان لە ژمارەیەك سەرچاوە وەرگرتووە. لەوانە عەبدولقادر محەمەد فەهمی(النظام السياسي الدولى دراسة في الاصول النظرية الخصائص المعاصرة)کە تیایدا نووسەر باس لـە سیـستەمی سیاسـیی جیهـان دەکـات لەگەڵ جۆرەکانی جەمـسەربەندی کـە بـۆ تـەوەرەی یەکـەمی باسـەکە سـوودمەندی لێوەرگیراوە. هەروەها ویلیم ئیغلتن(**جمهورية كوردستان**)، ڕۆبـەرت ئۆڵـسن(**المسالة الكردية في العلاقات التركية الايرانية**)، دوکتۆر بورهان ئەبابەکر یاسین(**کوردستان في سياسة القوى العظمى ١٩٤١-١٩٤٧**) بـۆ تـەوەرەی دووەم، مەسـعوود بـارزانی(البـارزاني والحركـة التحرريـة الكرديـة، الجزء الثـالـث، ثـورة ايلـول،١٩٦١-١٩٧٥) کەتیایدا نووسەر باس لە شۆڕشـی ئـەیلول دەکـات، گـرنگترین سەرچـاوەیە بـۆ ئـەو سەردەمە، لەبەر ئەوەی نووسەر هاوچەرخ و یەکێك لەبەشـداربووانی شـۆڕش بـووە و ژمارەیەکی زۆر دیکۆمینتی دەگمەنی تیادا بەکار هێناوە، لەگەڵ نووسینێکی هینری

کیسنجەری بەناوی کارەساتی کوردەکان لە گۆڤاری باسکار کە بەتایبەتە سیاسەتی ئەمەریکا بۆ تەوەرەی سێیەم گرنگی خۆیان هەبووە. ئیتر ئەمانە و ژمارەیەک سەرچاوەی تر کە لە ڕێزبەندی سەرچاوەکان ئاماژەمان بۆ کردوون.

هەڵبەتە ئەم لێکۆڵینەوەیە لە کەم و کورتی بەدوور نییە بۆیە دەخوازین بەچاوێکی ڕەخنەگرانەوە سەیر بکرێت و لە کەم و کورتییەکان ئاگاداربکرێینەوە تا سوودمەندی بۆ داهاتوو هەبێت.

تەوەرەی یەکەم : چەمکی جەمسەربەندی نێوەرۆکی دووجەمسەر

یەکێک لەو دیاردانەی کە بەپێی هەڵ و مەرجی مێژوویی و ئاستی کامڵ بوون و پێگەیشتنی سیستەم و سەرچاوەکانی هێز و ڕادەی دابەشبوون و ڕێژەی هاوسەنگی هێز و بنەماکانی پەیکەربەندی و ژمارە و جۆری یەکەکانە، کە سیستەمێکی نێودەوڵەتی لە یەکێکی تر جیا دەکاتەوە ئەو دیاردەیەیە کە بە" جەمسەربەندی" ناسراوە و بریتییە لە: چڕ بوونەوە و چەقبەستنی کۆمەڵێک دیاردەی کۆمەڵایەتی و ئابووری، یاخود سیاسی و ئایدۆلۆژی، یان کۆبوونەوە و خڕبوونەوەی چەندین ڕەگەز لە ڕەگەزکانی هێز لە دەوری خاڵێک یان دوو خاڵ یان چەند خاڵێک لەمیانەی یەک ئاستی پەرەسەندن و باڵا بووندا[١٥١].

لە سیاسەتی نێودەوڵەتیدا، زاراوەی(جەمسەربەندی) ئاماژە بەخشە بۆ کردەوەی پێکهاتنی هاوپەیمانیەتی لە دەوری ناوەندێک یان دوو ناوەند یان چەند ناوەند و چەقێکی مەزن[١٥٢]. لە مێژووی پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکاندا، سیستەمی نێودەوڵەتی شێوەی

(١٥١) عومەر نورەدینی، سیستەمی نوێ جیهانی و دۆزی کورد" کوردستانی عێراق وەک نموونە"، لێکۆڵینەوەیەکی شیکاری سیاسییە، چاپی یەکەم، چاپخانەی حاجی هاشم، هەولێر،٢٠٠٣ ، ل ٩٥.

(١٥٢) د. عبدالقادر محمد فهمی، النظام السياسي الدولي" دراسة في الاصول النظرية الخصائص المعاصرة"، الطبعة الاولى، دار وائل، عمان، ١٩٩٧، ص ٦٠.

جۆراوجۆری جەمسەربەندی بەخۆیەوە دیوە وەک: (تاک جەمسەری)، (فرە جەمسەری) و (دوو جەمسەری)[١٥٣]. لەگەڵ کۆتایی جەنگی جیهانی دووەم، شێوەی فرە جەمسەری سیستەمی نێودەوڵەتی دوایی پێهات و نموونەی تازەی جەمسەربەندی بریتی بوو لە: (سیستەمی دووجەمسەری) کە تیایدا توانا چالاکەکانی دنیا لەڕووی هێزەوە بەسەر دوو (بلۆک) دا[١٥٤] دابەش کران، ئەم بلۆکە هەریەکەیان سەرکردایەتی دەوڵەتێکی جەمسەری دەکرد و لەنێوان خۆشیاندا کەوتبوونە پێشبڕکێ لەگەڵ یەکتر (ڕیمۆن ئارون) وایدەبینێ کە دوو جەمسەری، بریتییە لە هاوسەنگی نێوان هێزەکان، بە جۆرێک کە زۆربەی یەکە سیاسییەکان لە دەوری دووانیان کۆدەبنەوە، ئەو دوو دەوڵەتەش بەهۆی ئەو توانا و هێزەی کە هەیانە لەوانی دیکە پێشکەوتووتر و باڵادەستترن[١٥٥] ئەم جەمسەربەندییە، سنووره سیاسی و جوگرافی و شارستانەتییەکانی تێکشکاند و جیهانی بەسەر دوو بەرەی ڕۆژئاوا و ڕۆژهەڵاتدا دابەشکرد و دەوڵەتانی جیهانی سێهەمیشی بەخۆوە گرێدا، بەڵام لەناو ئەو شێوە سیستەمەدا، هەردوو زلهێزەکە وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا و یەکێتی سوڤیەت بڕیاردەری سەرەکی بوون، بەسەر ستراتیژیەتی شێوەی گشتی سیستەمدا[١٥٦] هاوسەنگی هێز لەنێوان هەردوو زلهێزەکەدا

(١٥٣) بۆ زیاتر زانیاری دەربارەی هەر سێ چەمکی جەمسەربەندی بڕوانە : د.عبدالقادر محمد فهمی، نفس المصدر، ص ٦١ ومابعدها.

(١٥٤) پێویستە ئاگاداری ئەوە بین کە" کوتلە— **Bloc** جیاوازی هەیە دەگەڵ" جەمسەر-قطب-**Polar** بلۆک بریتییە لە کۆمەڵێک دەوڵەت کە لەڕووی ئایدۆلۆجییەوە پێکەوە گونجان و هاوپەیمانیەتییەکی سەربازییان لە نێواندا هەیە و لەلایەن دەوڵەتێکی جەمسەرییەوە سەرکردایەتی دەکرێن. بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: د. محمد طه بدوي، المدخل الى علم العلاقات الدولية، المكتب المصرى الحديث، الاسكندرية، ١٩٧٧،ص ص ٢٨٦-٢٨٧.

(١٥٥) د. محمد منذر، نظريات الى العولمة، المؤسسة الجامعة للدرسات والنشر والتوزيع، الطبعة الاولى، بيروت، ٢٠٠٢، ص ١٠٧.

(١٥٦) د .محمد المجذوب، العلاقات الدولية، بيروت، ١٩٧٨، ص ١١٢.

بەشێوەیەك قەتیس مابوو کە لە دەرەوەی بازنەی هێزی ئەوان، زلهێزیکی دیکە بوونی نەبوو، شوێن گۆڕینی یەکە سیاسییەکانی ناو چوارچێوەی هەر جەمسەرێك لە رێگای بەکارهێنانی هێزەوە کارێکی دژوار بوو، چونکە هەر هەنگاوێکی لەم چەشنە ئاستی ململانێی دەگەیاندە لێواری تەقینەوە، لە جەنگی سارددا هەردوو زلهێزەکەی ناو سیستەم لە پێناوی وەدەستهێنانی هێزی زۆرتردا، هەمیشە لە پێشبڕکێدا بوون، هەوڵدان بۆ بەدەست هێنانی چەکی ئەتۆمی لای هەردوو جەمسەرە سەرەکییەکە ئەگەری هەڵایسانی جەنگی گەرمی دوورخستەوە و هەردوولای بەرەو جەنگی سارد پەلکێش کرد[١٥٧]. لەو شێوە جەمسەر بەندییەدا، هەردوو زلهێزەکە لە پێناوی فراوان کردنی سنووری قەڵەمڕەویی و بڵاوکردنەوەی سایەی دەسەڵاتی خۆیان و زاڵبوون بەسەر دەوڵەتانی تری دنیادا، دەستیانکرد بەرەچاوکردنی سیاسەتی دەستتێوەردان لە کاروباری نێودەوڵەتی، لە ئەنجامی ئەمەش وردە وردە رووخساری دابەشبوونی جیهان بەسەر دووجەمسەردا روونتر وەدەرکەوت، تاوای لێهات بوو بەراستییەکی بەرجەستە و یەکیتی سوڤیەت و ئەو دەوڵەتانەی لەسەر بنەمای ئایدۆلۆژی و ئابووری و سەربازی لە دەوری گرد ببوونەوەو بوونە جەمسەرێکی سەربەخۆ و لەولاشەوە وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا و هاوپەیمانەکانی وەك جەمسەرێکی تر کەوتنە خۆڕانان و وازیکردن[١٥٨]، هەر جەمسەرەش ویستی ناوچە داگیرکراوەکان بە هێز پڕ بکاتەوە کە لە ئەنجامی پاشەکشەی دەوڵەتە ئەوروپاییەکانەوە بە بۆشی جێمابوون، بۆیە تا دەهات رادەی ململانێیان توندتر دەبوو، یەکێك لەو دەڤەرانەی کەبوونە گۆڕەپانی ململانێی نێوان هەردوو جەمسەر رۆژهەڵاتی ناوەڕاست بوو، چونکە ئەو ناوچەیە گرنگییەکی مەزنی هەیە لەڕووی جیۆپۆلەتیکی و جیۆئابووری و جیۆ ستراتیژییەوە، رادەی ئەو گرنگییەش

(١٥٧) بۆ زیاتر زانیاری دەربارەی مێژووی سەرهەڵدانی جەنگی سارد بڕوانە: عدی صدام حسین، عالم مابعد الحرب الباردة "دراسة مستقبلية "، دار الحرية للطباعة، بغداد، ١٩٩٨، ص ٢٠.

(١٥٨) د.علی عودة العقابی، العلاقات السياسية الدولية " دراسة في الاصول و التاريخ و النظريات"، بدون سنة الطبع و مكان الطبع، ص ٥٢.

بەشێوەیەکە کە جۆرج لینچۆوسکی دەڵی: " هیچ سیاسەتێکی دەرەکی سەنگین و پێگەیشتوو، ناتوانێ رۆژهەڵاتی ناوەڕاست و کاریگەرییەکەی بۆ سەر باقی شوێنەکانی جیهان فەرامۆش بکات"[١٥٩].

یەکێتی سوڤیەت وەك جەمسەرێکی سەرەکی سیستەمی جەنگی سارد لە پێناو کۆمەڵێك ئامانجی وەك: پێکهێنانی پشتینەیەکی خۆپارێزی کە لە دەریای ناوەڕاست و کەنداوی عەرەبییەوە دەستپێدەکات، هەروەها وەدەستهێنانی دەسکەوتی نەوت لە ئێران و گەڕانەوەی ئەو هەرێمەی قەوقازیا کە کەوتبووە ژێر دەستی تورکیا و گەیشتن بە ئاوە گەرمەکان، ویستی رەگی خۆی قایمتر لەدەڤەرەکەدا بکوتێ و هەوڵیدا لە رێگای گوشاری دیبلۆماسییەوە تورکیا ناچار بکات کە مل بۆ داواکارییەکان نەوی بکات، لە ژێر سایەی سوپای سووردا دەسەڵاتی هەرێمی لە ئازەربایجان و کوردستان، لە باکووری ئێران دامەزراند[١٦٠].

ئەم سیاسەتی دەستتێوەردانەی یەکیتی سوڤیەت، وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکای نیگەران کرد، هەر بۆیە گوشارێکی زۆری خستەسەر یەکیتی سوڤیەت تاهێزەکانی خۆی لە خاکی ئێران وەکێشی، ئەم گوشارە، لە سەردەمی تەنگژەی ئازەربایجان و کوردستان زیاتر بوو، ئەمەش زیاتر حکوومەتی ئەمریکا بۆ ئەوەی پاساوێك بۆ مانەوەی سوپای سوور لە ئێران نەمێنی، بەقسەی میسری کرد و پێگەکانی خۆی لەوێ لابرد و بۆ سەرکەوتنی حکوومەتی ئێران لەو تەنگژەیە هاوکاری ماددی زۆر و زەوەندی کرد[١٦١]. بەم شێوەیە رۆژهەڵاتی ناوەراست بوو بەبازنەیەك لە

(١٥٩) وەرگیراوە لە: د. ممدوح مصطفی منصور ، الصراع الامریکی السوفیتی علی الشرق الاوسط ، المکتبة الدبولی ، ١٩٩٥ ، ص ٤٩.

(١٦٠) جورج کیرك، الشرق الاوسط في أعقاب الحرب العالمية الثانية، الجزء الاول، (ترجمة: سليم طه التكريتي وبرهان عبدالتكريتي)، دار وسط للدراسات والنشر، مطبعة المعارف، الطبعة الاولى، بغداد، ١٩٩٠، ص١١

(١٦١) د. ممدوح محمود مصطفى، المصدر السابق، ص ٧٤.

بازنەکانی ململانێی نێوان یەکێتی سوڤیەت و وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا و لەناو ئەو بازنەیەشدا کوردستان وەك پانتاییەکی جوگرافی و سیاسی و بارستاییەکی جیۆستراتیژی و دۆزی کورد وەك دۆزی نەتەوەیەکی ستەمدیدە و پەیوەست بە پرنسیپی مافی چارەنووسی بڕیار دراو لەلایەن نەتەوەیەکگرتووەکانەوە، بوو بە مەیدانی گێرە و کێشە و مل دە بەرمل یەکنانی نێوان هەردوو جەمسەر. تیشك خستن بۆ سەر سروشتی ئەو ململانێیە و کاریگەری لەسەر دۆزی کورد، بابەتێکی فراوان و چڕ و ئالۆزە، هەربۆیە ئێمە لە ڕۆچنەی شیتەڵکردنی ئەو کاریگەرییە لەسەر ئەزموون و وێستگەی مێژووی سیاسی دۆزی کورد، دەچینە ناوکرۆك و گەوهەری ئەو بابەتە و ڕەنگدانەوەکەی وێنا دەکەین. ئەو وێستگانەش بریتین لە کۆماری کوردستان لە ساڵی ١٩٤٦و ڕێککەوتننامەی جەزائیر لە ٦ی مارتی ١٩٧٥ کە لە دوو تەوەرەی داهاتوو باسی لێوەدەکەین.

تەوەرەی دووەم : کۆماری کوردستان نێوان ململانێی دوو جەمسەری جەنگی سارد

ئەنجامی دەست بەسەرداگرتنی خاکی ئێران لە ساڵی ١٩٤١ لەلایەن یەکێتی سوڤیەت و بەریتانیا، لەلایەك دانانی سنووریێك بوو بۆ دەسەڵاتی دیکتاتۆری ڕەزا شا[١٦٢] لەلایەکی دی، ئاهێکی بەبەر ناوچەکانی ئێران بەگشتی و ناوچە کوردییەکان بەتایبەتیدا هێنایەوە. شاری مەهابادیش کە تێیدا بەڕێوەبەرایەتییەکی خۆماڵی لێ پێك هێنرا و دواتر هەلی ئەوە ڕەخسا کە کۆمەڵەیەکی سیاسی بەناوی کۆمەڵەی ژیانەوەی کورد(ژ. ك) لێ دابمەزرێنن[١٦٣].

شیاوی باسە کاتێك یەکێتی سۆڤیەتی پێگەی سەربازی و سیاسی و ئابووری لە ئێران زیادکرد، هەوڵیدا لە ڕێگای ڕێکخستنە سیاسییەکانی ئێرانی و ئازەری و

---

(١٦٢) د. كمال مظهر احمد، دراسات في تاريخ ايران الحديث و المعاصر، بغداد، ١٩٨٥، ص ١٠٣.

(١٦٣) د. عبدالستار طاهر شريف، الجمعيات والمظمات والاحزاب الكردية في نصف قرن ١٩٠٨-١٩٥٨، الطبعة الاولى، بغداد، ١٩٨٩، ص ص ٢١٥ ومابعدها

کورد، پێگەی خۆی زیادت قایمبکات و پەیوەندی خۆی لەگەڵیان توند و تۆڵتر بکات. لێرەشدا ڕێبەرانی کورد لەسەرووی هەموویان قازی محەمەد لەژێر کارتێکردنی سوڤیەتییەکان و لەسەر خواستی جەعفەر باقرۆڤ سەرۆکی ئازەربێجانی سۆڤیەتی ناوی کۆمەڵەی(ژ . ك) گۆڕی بۆ پارتی دیموکراتی کوردستانی ئێران[١٦٤]. هەروەها بەمەبەستی پەرەسەندنی پەیوەندی نێوانیان یەکێتی سۆڤیەتی وەفدی کوردی لە سێپتێمبەری ١٩٤٥ بانگێشتی کۆماری ئازەربێجانی سۆڤیەتی کرد، وەفدی کوردی کە پێشەوا قازی محمد سەرکردایەتی دەکرد، داوای سەربەخۆیی و هاوکارییان خستەڕوو، ئەو کات ڕەوشی نێودەوڵەتی بە تەواوی گۆڕابوو سیماکانی جەنگی سارد بەدەرکەوتبوون، هاوکاری نێوان سۆڤیەت و ئەمریکا ببوو بەبەشێك لە ڕابردوو، هەربۆیە سۆڤیەت بەڵێنی پشتیوانی بە کوردەکان دا و ئەوانیش دوای ڕاگەیاندنی کۆماری دیموکراتی ئازەربێجان لە شاری تەوریز لە دێسەمبەری ١٩٤٥، مژدەی لە دایك بوونی کۆماری کوردستانیان لە ٢٢ کانونی دووەمی ١٩٤٦ لە شاری مەهاباد ڕاگەیاند[١٦٥]. لێرەوە بەدواوە تێتر ئالۆزی و پشێوی باری سیاسی نێوخۆی ئێران زیاتر پەرەی سەند، چونکە دامەزراندنی ئەو کۆمارانە، بە ڕواڵەت نیشانەی پاڵپشتی سۆڤیەت بوو لە بزووتنەوە نەتەوەییەکانی ئازەربێجان و کوردستان، بەڵام لەڕاستیدا ئەم سیاسەتانەی سۆڤیەت بەسترابووە بە تەنگژەی نەوتی ئێران کە لەو کاتەدا لە نێوان وڵاتە زلهێزەکانی وەك: بەریتانیا و وڵاتەیەکگرتووەکان و یەکێتی سۆڤیەت لە ئارادابوو، سیاسەتی سۆڤیەت لە ئێران بەشێك بوو لە ستراتیژییەتێکی مەزن کە ئامانجی بەهێزکردنی پێگە و دەسەڵاتی خۆی بوو لە تەواوی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست و کێڵگە نەوتییەکانی عەرەب، هەروەها مەبەستی بوو حکوومەتێکی گەلیی لە تاران

---

(١٦٤) جەمال نەبەز، کوردستان و شۆڕشەکەی،(وەگێڕانی: کوردۆ)، ئەڵمانیا، ١٩٨٥، ل ١٢٨.

(١٦٥) بۆ زیاتر زانیاری لەسەر کۆماری کوردستان بڕوانە: نەشیروان مستەفا ئەمین ، حکومەتی کوردستان" کورد لەگەمەی سۆڤیەتی دا"، چاپی دووەم ، چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری، هەولێر، ١٩٩٩.

دابمەزرێنی تاپابەندی مۆسکۆ بێت و بەرژەوندییە نەوتییەکانی سۆڤیەت بپارێزێت و لەو رێیەوە پەرە بەمانەوەی هێزەکانی بدات و پشتیوانی کورد و ئازەرییەکان وەك کارتێکی گوشار دژی ئێران و تورکیا بەکاربهێنێت[١٦٦]. هەربۆیە بەریتانیا و وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا و ئەوروپا هەستیان بەوەکرد کە بۆ رووبەڕووبوونەوەی سۆڤیەت، تورکیا هاوپەیمانێکی گرنگە و بەربەستێکی پتەوە بۆ قەدەغەکردنی بڵاوبوونەوەی شیوعیەت لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاست[١٦٧].

ئەگەرچی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا، هەستی بە چەوسانەوەی گرووپە نەتەوەییەکانی ئێران دەکرد، بەڵام لە ململانێی پەیوەست بە تەنگژەی ئازەربێجان و کوردستان، پشتیوانیان لە حکومەتی ناوەندی ئێران کرد، ئەم هەڵوێستەش هۆکاری بەدەستهێنانی ستراتیژیەتەکانی بوو، هەروەها سیاسەتی ئەو کاتی ئەو زلهێزە ئەوەی دەخواست، لە ساڵی ١٩٤٦ دژایەتی و نیگەرانی وڵاتەیەکگرتووەکان بەرانبەر سیاسەتی یەکێتی سۆڤیەت زیادیکرد، بە تایبەتی کە بۆی دەرکەوت سۆڤیەت دژایەتی تورکیا دەکات و دەیهەوێ سیستەمێکی فەرمانڕەوایی ئەوتۆ لە ئەنقەرە دابمەزرێنی کە هاورێ و هاورێبازی خۆی بێت[١٦٨]. بۆیە وەزیری دەرەوەی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا ئاگاداری وەزیری جەنگی خۆیانی کرد کە یەکێك لە خاڵەبنەڕەتییەکانی سیاسەتی دەرەوەی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا دەرهەق بە ئێران، بریتییە لەوەی کە دەبێ ئەو وڵاتە بەهێز بکەین، تابتوانێ ئاسایشی ناوخۆی بپارێزێ، هەڵبەتە هاوکارییە ماددییەکانی واشنتۆن و نێردە سەربازییەکانی، دەورێکی یەکلاکەرەوەیان گێڕا لە بەهێز کردنەوە و راست بوونەوەی باری خواری حکومەتی ئێران. پەرەسەندنەکانی ئازەربێجان

(١٦٦) د. برهان ابابكر ياسين، كوردستان في سياسة القوى العظمى١٩٤١-١٩٤٧، (ترجمة : هوارس)، الطبعة الاولى، دهوك، ٢٠٠٢، ص ص٩٦-٩٧.

(١٦٧) روبرت اولسن، المسالة الكردية في العلاقات التركية الايرانية،(ترجمة وتقديم: محمد احسان رمضان)، الطبعة الاولى، دار ئاراس للطباعة والنشر، مطبعة وزارة التربية، أربيل، ٢٠٠١، ص٤١.

(١٦٨) د. برهان ياسين ، المصدر السابق ، ص ١٦٥.

و کوردستان وایان لە حکوومەتی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا کرد کەسیاسەتی پەرەپێدانی ئابووری خۆی بۆ ئێران بگۆڕێ و کۆمەڵێك هەنگاوی تری ئەوتۆ بنێ کە توانای ئێران بۆ بەگژداهاتنەوەی مەترسییە ناوخۆ و دەرەکییەکان زیاد بکات، لەگەڵ ئەوەش سووربوون لەسەر رێگەدان بەدەسەڵاتدارانی ئێران تاهێز رەوانەی ئازەربێجان و کوردستان بکات، بە گوێرەی بۆچوونی خۆیان ئەم سیاسەتەیان گونجاو بوو لەگەڵ پرنسیپی (سەرداریتی نیشتیمانیی)[١٦٩]. بۆیە دەتوانرێت بوترێ پرنسیپی سەرداریتی نیشتیمانیی و یەکسانی لە سەرداریتی دەوڵەتاندا کە لە دەستووری نەتەوەیەکگرتووەکاندا جیگیر کرابوو، بوو بە پەردە پۆشێك بۆ بەکارهینانی هێز دژی جووڵانەوەی رزگاریخوازی نەتەوە ژێر دەستەکان و یەکەم قوربانی سەردەمی رێکخراوی نێودەوڵەتی تازەش، کورد بوو[١٧٠].

بۆ دوورخستنەوەی سۆڤیەت لە ئێران و ناوچەکە، وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا و بەریتانیا زۆریان لە سۆڤیەت دەکرد کە دەبێ سوپای سوور لە خاکی ئێران بکشێتەوە، کاتێك ماوەی دیاریکراو بۆ کشانەوە تەواو بوو سۆڤیەت نەکشایەوە، لەبەر ئەوە وڵاتە یەکگرتووەکان و بەریتانیا نامەیەکی نارەزایی فەرمیاندا بە سۆڤیەت و ئێرانیش لە بەهاری ١٩٤٦ بە پشتیوانی ئەو دوو زلهێزە واتا ئەمەریکا و بەریتانیا خەریکی خۆ ئامادەکردن بوو بۆ پێشکەشکردنی سکاڵا نامەیەکی تر بۆ ئەنجوومەنی ئاسایشی نێودەوڵەتی[١٧١]. شیاوی ئاماژە بۆ کردنە لە ١٩ی کانوونی دووەمی ١٩٤٦ ئێران سکاڵا نامەیەکی دابوو بە ئەنجوومەنی ناوبراو، کە تیایدا نارەزایی دەربڕیبوو بەرانبەر بە سۆڤیەت و تۆمەتباری کردبوو بەوەی دەست لە کاروباری نێوخۆی ئێران وەردەدات، وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا و بەریتانیا و

(١٦٩) نفس المصدر، ص ١٧٦.

(١٧٠) عومەر نورەدینی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٩٥.

(١٧١) وليم أيغلتن الابن، جمهورية مهاباد"جمهورية ١٩٤٦ الكردية، (ترجمة وتعليق : جرجيس فتح الله)، الطبعة الثانية، دار اراس للطباعة والنشر، مطبعة وزارة التربية، اربيل، ١٩٩٩، ص١٣٤.

فەرەنساش کە هاوپەیمانی بوون، پشتیوانییان لەو سکالآیەی ئێران کرد، ئەمە یەکەمین سکالآ بوو دوای دامەزراندنی ئەنجوومەنی ئاسایشی نێودەوڵەتی درا بە ئەنجوومەنی نێو براو، بەرلەوەی ئەو ئەنجوومەنە هێشتا پەیڕەوی ناوخۆی دانابێ[١٧٢]. ئەم گوشارە نێودەوڵەتییە کاری خۆی لە سۆڤیەت کرد و ناچار بوو بەوە رازی بێ کە سوپای سوور لە خاکی ئێران وەکێشی، بەڵام ویستی ئەم هەلە بقۆزێتەوە، هەر بۆیە دوای بزاڤێکی دیبلۆماسی لە نێوان مۆسکۆ و تاران لە ٤ ی مارتی ١٩٤٦دا رێککەوتننامەیەکی دووقۆلی لە نێوان ئەحمەد قەوام سەرۆک وەزیرانی ئێران و ساد جیکوف بالوێزی سۆڤیەت لە تاران راگەیاندرا، بەپێی ئەو رێککەوتننامەیە سۆڤیەت پابەندبوو بەکشانەوە لە ئێران و ماوەی وەدەستهێنانی نەوت لە ئێران بۆ یەکێتی سوڤیەت بە پەنجا ساڵ دیاریکرا، بەومەرجەی پەرلەمانی ئێران ئەم خاڵە پەسەند بکات، هەروەها مەسەلەی ئازەربێجان وەك مەسەلەیەکی ناوخۆی ئێران سەیر کرا و بڕیاریدرا بۆ کۆتایی هاتن بەو کێشەیە رێوشوێنی ئاشتیانە و هێمنانە وەربگیرێت، لەو کاتەدا هیچ لە کوردەکان بیریان لەوە نەدەکردەوە کە یەکێتی سۆڤیەت بڕیاریداوە بەنەوتیان بگۆڕێتەوە[١٧٣]. بەپێی ئەو رێککەوتننامەیە سوپای دەستی بەکشانەوە کرد و پشتیان لە کۆماری کوردستان کرد، لە کاتێکدا کوردەکان چاوەڕێی هاوکارییان لە سوڤیەت دەکرد، بەڵام دەرکەوت ئەوان بەپلەی یەکەم بیریان لە بەرژەوەندی خۆیان دەکردەوە نەك بزاڤی ئازادیخوازی گەلانی ژێر دەستە[١٧٤].

رۆڵی خراپی یەکێتی سوڤیەت بەرانبەر بەکۆماری کوردستان هەر ئەوەنەبوو کە پشتی تێبکات، بەڵکو دوای کشانەوەی سوپای سوور، رۆڵی چەواشە کاریشی گێرا،

(١٧٢) د. کونیتەر دیشنەر، کورد گەلی لە خشتەبراوی غەدر لێکراو،(گۆرینی بۆ کوردی: حەمەکریم عارف)، هەولێر، چاپخانەی وەزارەتی رۆشنبیری، ل١٦١.

(١٧٣) وليم أيغلتن الابن، المصدر السابق ، ص ١٣٦.

(١٧٤) دیفید ماکدوال، مێژووی هاوچەرخی کوردی، (وەگێرانی: ئەبوبەکر خۆشناو)، بەرگی دووەم، سلێمانی ، ٢٠٠٣ ، ل ٥٠٩.

ئەوەتا کاتێك کورد نێردراوی خۆی رەوانەی ورمێ کرد بۆ باسکردنی گەڕانەوەی ئێران بۆ ئازەربێجان و کوردستان، لەگەڵ هاشمۆفی قونسوڵی سۆڤیتی لە ورمێ، لە وەڵامدا هاشمۆف بە کوردەکانی گوت:" حکوومەتی ئێران نیازی وایە هێزیکی بچووکی نموونە بنێرێتە کوردستان تا سەرپەرشتی هەڵبژاردنی گشتی بکات و پاشان بگەڕێتەوە"، بۆیە مسعود بارزانی دەڵێ:" با ئەم چاو بەستەکییە لەولاوە بوەستی، پرسیار ئەوەیە ئەدی دەستەی نێراوانی کورد، بۆ هێندە خۆش بڕوا بوون و چۆن بەوتەی هاشمۆف دڵیان ئاوی خواردەوە؟"[١٧٥]. لەگەڵ زیاد بوونی مەترسی، لەسەر ئاستی نێو دەوڵەتی کۆماری کوردستان هانای بردە بەر نەتەوەیەکگرتووەکان، بەڵام رێکخراوی تازە دامەزراوی سمبۆلی شەرعییەتی نێودەوڵەتی کە بڕیاری لەسەر مافی چارەنووسی گەلان دابوو هیچ کاردانەوەیەکی نەبوو، جارێکی تر جیهان چاوی لەو تراژیدیایە قوچاند کە خەریك بوو بەسەرکورددا دەهات و پاشان هەر روویدا[١٧٦]. لەسەر ئاستی ناوخۆ بەرگرییەکی قارەمانانە لە کۆماری کوردستان کرا، بەڵام لە ١٥ی کانوونی یەکەمی ١٩٤٦ دا پاش ئەوەی بارزانییەکان چوون بۆ شاری نەغەدە لە رۆژهەلاتی کوردستان، سوپای ئێرانی چووە مەهابادەوە، ئەمە سەرەتای کۆتایی هاتن بوو بەکەمتر لە ساڵێکی تەمەنی کۆمارە کوردییەکە کە دواتر لە١٧ی کانوونی یەکەمی ١٩٤٦ کۆتایی هات[١٧٧]. سەبارەت بە هۆکارەکانی رووخانی کۆمار، ئەوکات مستەفا بارزانی نەمر لە ١١ی کانوونی دووەمی١٩٤٦ گوتوویەتی:" سوپای ئێران کوردەکانی تێك نەشکاند بەڵکو وڵاتەیەکگرتووەکانی ئەمریکا و بەریتانیا، یەکێتی

(١٧٥) مسعود بارزانی، بارزانی و بزوتنەوەی رزگاریخوازی کورد ١٩٣٤-١٩٥٨،(وەرگێرانی: سعید ناکەم)، چاپی یەکەم، چاپخانەی خەبات، دهۆك، ١٩٩٨، ل١٦٧.

(١٧٦) د. حامد محمود عیسی، المشکلة الکردیة في الشرق الاوسط ، مصر،١٩٩١، ص٩٠.

(١٧٧) جلیلی جلیل و اخرون، الحرکة الکردیة في العصر الحدیث،(ترجمة : عبدی حاجی)، الطبعة الاولی، دار الرازي، بیروت، ١٩٩٢، ص ٢٠٨.

سۆڤیەتیان تێك شکاند"(١٧٨). هەروەها عەبدولرەحمان قاسملو سکرتێری پێشووی حیزبی دیموکراتی کوردستانی ئێران پشتگیری لەو بۆچوونە دەکات و پێیوایە ئەمە سەرکەوتنی سیاسەتی یەکگرتووی دوو دەوڵەتی ئیمپریالیستی ئینگلیس و ئەمریکا بوو بەسەر سیاسەتی سوڤیەتی لە ئێراند(١٧٩). لەبەر ئەوەی لە وتەکانی جۆرج ئالنی سەفیری ئەمەریکا لە تاران کە کردی لە ٢٧ی تشرینی دووەمی ١٩٤٦ گوایە ئەمەریکا پاریزگاری لەسەرانسەری خاك و سەروەری ئێران دەکات شایەدی ئەم راستییەن(١٨٠).

لێرەوە دەبینین کە کۆماری کوردستان و کۆماری ئازەربێجانی دیموکراتی رۆڵێکی گرنگیان گێڕا لە لەدایکبوونی جەنگی سارددا ئەمە نیشانەیەکی تری بایەخی نێودەوڵەتییە، نەك تەنها لە ناو مێژووی تورکیا و ئێران و عێراق بەتەنێ، بەڵکو دەرهەق بە مێژووی جەنگی سارد لە نێوان هەردوو سەربازگەی سوسیالیستی و لیبرالی(١٨١). شوێن پەنجەی تەنگژەی هەردوو کۆماری کوردستان و ئازەربێجان بەسەر سیاسەتی نێودەوڵەتی و سیستەمی دوو جەمسەری کە هەردووکیان یەکەمین قوربانی ئەو سیستەمە نوێیە بوون، هێندە بەرچاوە، پرۆفیسۆر فرید هالیدای پێیوایە کە جەنگی ساردی یەکەم لە تەنگژەی باکووری ئێران لە ساڵی ١٩٤٦ دەستی پێکرد(١٨٢). خاتوونیکی ئارکیدی مامۆستای مێژوو لە زانکۆی کالیفۆرنیا لەو باوەڕەدایە، ئەوەی گفتوگۆی لەسەر نەکرێ ئەوەیە، کە رۆژهەلاتی ناوەڕاست شانۆی

(١٧٨) ولیم أیغلتن الابن، المصدر السابق ، ص ١٩٩.

(١٧٩) د. عبدالرحمن قاسملو، چل ساڵ خەبات لە پێناوی ئازادیدا، کۆمیسیۆنی تەبلیغاتی حیزبی دیموکراتی کوردستان ئێران، چاپی یەکەم،١٩٩١، ل٧.

(١٨٠) کریس کۆچیرا، کورد لەسەدەی نۆزدە و بیستدا،(وەرگێڕانی: حەمە کەریم عارف)، چاپخانەی ئۆفسێتی شڤان، سلێمانی، ٢٠٠٣، ل ٢١٣.

(١٨١) روبرت اولسن ، المصدر السابق ، ص ٤٠.

(١٨٢) عومەر نورەدینی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٩٧.

جەنگی ساردی یەکەمە و پەیوەست بە تێك گیرانی سۆڤیەت و ولاتیەکگرتووەکانی ئەمریکایە لەسەر مەسەلەی ئازەربێجانی ئێرانی و کوردستان، کە سۆڤیەت رژێمێکی لایەنگیری خۆی لێ دامەزراندبوون(١٨٣). لەژێر تیشکی ئەو شەن و کەوکردنەی رابردوو بەو ئەنجامە دەگەین کە ئەزموونی کۆماری کوردستان، هێمایە بۆ ئامادەبوونی خودی بزووتنەوەی سیاسی و عەقلی سیاسی کورد بۆ سوود وەرگرتن لە رەوشێکی نوێی نێودەوڵەتی، بەڵام چونکە فاکتەری نێودەوڵەتی بەپێچەوانەی بەرژەوەندییە رەواکانی کورد وەگەڕکەوتووە و شێوەی دوو جەمسەری تازەی سیستەمی جیهانی ریالیستیانە، بەڵێ بۆ بەرژەوەندی و نا بۆ پرنسیپەکانی کردبووە دروشم و میتۆد و پەیوەندی دیالیکتیکیەوە هاوسەنگی بابەتی نێوان بەرژەوەندی و پرنسیپەکان کاری پێ نەکرا، کۆماری کوردستان جوانە مەرگ بوو، هەر چەندە ئەزموونیکی تاڵیش بێت بەڵام لەو راستییە کەم ناکاتەوە کە دۆزی کورد فاکتەریکی کاریگەربوو لە هەڵایسانی جەنگی سارد و زیاتر جێگیر بوونی سیستەمی دووجەمسەری، کە خۆی بوو بە یەکەمین قوربانی، هەر بۆیە ئەم ئەزموونە بە قۆناغێکی نوێ لە پەیوەندی کورد بە جیهانی دەرەکی و پرۆسەی بە نێودەوڵەتی بوونی کورد دادەنرێت.

تەوەرەی سێیەم: دۆزی کورد و رێککەوتننامەی جەزائیر لە ٦ی مارتی١٩٧٥

دوای ئەوەی حکومەتە یەك لەدوایەکەکانی عێراق نەیانتوانی لە رێگای بەکارهێنانی هێز و زەبر و زەنگ و بە هۆکاری سەربازی شۆڕشی ئەیلول و بزوتنەوەی رزگاریخوازی کوردستان سەرکوت بکەن، بیریان لە رێگا چارەی دانوستاندن و دبلۆماسی کردەوە. لەبەرامبەر ئەوەشدا هەلومەرجی نێودەوڵەتی هیچ ئومێدێکی بۆ کورد لێنەدەکرا. بۆیە لەناوەڕاستی تشرینی یەکەمی١٩٦٩ مستەفا بارزانی

(١٨٣) نیکی ئار.کیدی، نهایة الحرب الباردة والشرق الاوسط، بحث منشور في نهایة الحرب الباردة مدلولها وملابساتها. وەرگێڕاو لە عومەر نورەدینی، سەرچاوەی بیشوو. ل٩٧.

یادداشتێکی تێر و تەسەلی بۆ نەتەوە یەکگرتووەکان بەرزکردەوە کە تێیدا سکاڵای گەل و شۆڕشی کوردی بە نوێنەرانی نەتەوەیەکگرتووەکان ڕاگەیاند، هەروەها لەو یادداشتەدا هاتبوو" لە مێژووی نەتەوەیەکگرتووەکاندا کە بۆ مەبەستی رزگاری کردنی مرۆڤایەتی لە بەڵای شەڕ دروستبووە هەرگیز رووی نەداوە کە جەنگێك ماوەی هەشت ساڵ بەردەوام بێ و پشتگوێ بخرێت جەنگێك کە جەنگی رەگەزپەرستییە و حاکمەکانی عیراق دژی گەلی کورد بەرپایان کردووە ..."[١٨٤].

شیاوی باسە ئەو یادداشتنامەیە بێ وەڵام مایەوە و رێکخراوی نەتەوەیەکگرتووەکان لەئاست هاواری کوردان گوێی خۆی کەرکرد. بەوردی سەیرکردن لەهەل و مەرجی نێودەوڵەتی ئەو سەردەمە و دوای هەڵسەنگاندنێکی وردی باری ناوخۆش، سەرکردایەتی شۆڕشی گەیاندە ئەو بیرۆکەیە کە سازش و گفتوگۆ لەو ئان و ساتەدا رێگا چارەیەکی شیا و گونجاوە. سەرەنجام یەکێتی سۆڤیت هەلی قۆستەوە و وەکو نێوبژی کەرێك هاتە مەیدان و دەورێکی باڵای گێڕا لە نزیککردنەوەی سەرکردایەتی شۆڕش و حیزبی بەعس کە دواتر گفتوگۆکان بە بەیاننامەی مێژوویی ١١ی مارتی١٩٧٠ کۆتایی هات[١٨٥]. یەکێتی سۆڤیەت لەو نابژیوانیەدا مەرامی خۆی هەبووبێ، چونکە لەسەر ئاستی نێودەوڵەتی رێککەوتننامەی ١١ی مارت سەرکەوتنێکی گەورە بوو بۆ سیاسەتی دەرەکی یەکێتی سۆڤیت، هەروەها لەسەر ئاستی عیراقیش بەهەمان شێوە دوای

(١٨٤) بۆ زیاتر زانیاری لەسەر شۆڕشی ئەیلول بڕوانە: مسعود البارزاني، البارزاني والحركة التحررية الكردية، الجزء الثالث، ثورة ايلول ١٩٦١-١٩٧٥، الطبعة الاولى، مطبعة وزارة التربية، أربيل، ٢٠٠٢، ص٧٧٠.

(١٨٥) بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: فەرەیدوون عەبدولڕەحیم عەبدوڵلا، بارودۆخی سیاسی کوردستان/ عیراق لە ١١ی مارتی١٩٧٠-١١ی مارتی١٩٧٤ توێژینەوەیەکی مێژوویی- سیاسییە، نامەی ماستەر بلاونەکراوە، کۆلێژی ئەدەبیات، زانکۆی سەلاحەدین، هەولێر، ل١٥وبەدواوە .

شۆڕشی ١٤ی تەمموزی ١٩٥٨ گەورەترین دەستکەوت بوو بۆ ئەوان[١٨٦]. هەڵبەتە ئەوەی ئاماژەمان بۆ کرد لەوە زۆر بەجوانی بۆمان دەردەکەوێت و دەبێتە پاڵپشتی بۆچوونەکەمان، کاتێك دەبینین هەر چەند رۆژێك دوای جاردانی رێککەوتننامەی ١١ی مارت(لیونید بریجنیف) سکرتێری کۆمیتەی ناوەندی حیزبی شیوعی سۆڤیتی نامەیەکی تایبەتی ئاراستەی مستەفا بارزانی سەرۆکی پارتی و رێبەری شۆڕش کردووە و تیایدا هاتووە:" بە ئاسوودەیی و خۆشحاڵییەکی زۆرەوە هەواڵی ئیمزاکردنی رێککەوتننامەی چارەسەری کێشەی کوردمان بەشێوەیەکی ئاشتی پێ گەیی، بە بۆنەی ئەم دەسکەوتە گرنگەوە جوانترین پیرۆزباییتان لێدەکەم... رێککەوتن لەسەر چارەسەری کێشەی کورد، لێدانێکی گورج برە لە داگیرکەران و کۆنەپەرستان کە چارەسەری شەڕی درێژخایەنی نێوان دووبرای کردەوە بە یەکەیەکی یەکگرتووی نیشتیمانی و برایەتی لە نێوان نەتەوەکانی عیراق..."[١٨٧].

بێگومان خۆ رەپێشکردنی جەمسەری سۆشیالیستی لەرۆژهەڵاتی ناوەڕاست و ئەو پێشقەچوونە سیاسییەی دەرەوەی سۆڤیت لە عیراق و ناوچەکە بەخۆیەوەی بینی بوو بەمایەی نیگەرانی جەمسەری رۆژئاوای لیبرال و سەرمایەداری. بۆیە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا هەم بۆ خۆی و هەم لەرێگای هاوپەیمانەکانی لە ناوچەکەدا دەستی بەسەرەتایەکی دبلۆماسی و جوجۆڵ کرد، یەکێك لە هاوپەیمانەکانی شای ئێران بوو کە بەر لە راگەیاندنی رێککەوتننامەی ئازادار پەیامێکی تایبەتی بۆ مستەفا بارزانی رەوانە کرد، تیایدا ئامادەبوونی خۆی بۆ هاوکاری و هەماهەنگی

(١٨٦) رێبازی بزوتنەوەی ئازادیخوازی کوردستان، هەڵسەنگاندنی شۆڕشی ئەیلول و بەرنامەی نوێی پارتی دیموکراتی کوردستان، راپۆرتی سیاسیی سەرکردایەتی کاتی پارتی دیموکراتی کوردستان— کە لە لایەن کونفرانسی پارتییەوە لە(١١-١٥)ی ئابی ١٩٧٦ پەسەندکراوە. لە بڵاوکراوەکانی پارتی دیموکراتی کوردستان— سەرکردایەتی کاتی، ل٤٧ .

(١٨٧) بۆ زیاتر زانیاری دەقی نامەکە بڕوانە : مسعود البارزاني ، المصدر السابق ، ص ٢٧٤.

کورد نیشاندا. ئەنجامی ئەو پەیامە مستەفا بارزانی بەیاوەری شێخ بابا عەلی لە ١٥ی کانوونی دووەمی ١٩٧٠ بەرەو تاران کەوتە ڕێ و زۆر بەگەرمی لەلایەن شاوە پێشوازی لێکرا، شا بەناوی خۆیی و حکوومەتی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکاوە، پەیمان و بەڵێنی هاوکاری زۆر و زەوەندی پێدا بەومەرجەی ڕێککەوتننامەی ناوبراو هەڵبوەشێنێتەوە[١٨٨]. بەڵام سەرکردایەتی شۆڕش سووربوونی خۆی لەسەر پابەندبوون بەڕێککەوتننامەکە بەشا ڕاگەیاند، کەچی حکوومەتی بەعسی عیراق کەهەر لە بنەڕەتدا، گفتوگۆ و دانوستاندنی وەك پیلان و تاکتیك بۆ قازانجی خۆی تەماشا دەکرد، لەسەر ئاستی ناوخۆ کەوتە لە باربردنی ڕەوشی گونجاو و تێکدانی پەیوەندی خۆی لەگەڵ سەرکردایەتی شۆڕش و پیلانی تیرۆرکردنی مستەفا بارزانیی داڕشت، هەروەها لە تشرینی یەکەمی ١٩٧٠ ڕێگای گرت لەبەردەم ئەو سەرژمێرییەی بۆ دیاریکردنی ناوچەکانی خودموختاری دەبوو بکرێت و ئەنجامبدرێت. نەیهێشت ڕێگا چارەیەك بۆ ئەو کێشانەی کە هێشتا ڕێککەوتنی لەسەر نەکرابوو بدۆزرێتەوە، بەتایبەتی دەربارەی چارەنووسی شاری کەرکووك و ناوچە نەوتییەکانی کوردستان[١٨٩]. بەڵکو بەوەشەوە نەوەستا پرۆژەی ئۆتۆنۆمی سەرکردایەتی شۆڕشی ڕەتکردەوە کە لە ٩ی مارتی١٩٧٣ پێشکەشکرا بوو و بەگوێرەی بەیاننامەی ١١ی مارت دەبوو گفتوگۆی لەسەر بکرێت[١٩٠]. ئینجا کەوتە دابرینی ڕووبەرێکی فراوان لە خاکی کوردستان و خستنە سەر ئەو ناوچانەی کەسەر بەناوەندن و پێوەی لکاندن، کە بریتیبوون لە پارێزگای کەرکووك و قەزاکانی خانەقین، مەندەلی، شەنگار، شێخان، کفری، توزخورماتو، ئاکرێ و زومار، کە

(١٨٨) مسعود البارزاني ، نفس المصدر ، ص ٢٣٦ .

(١٨٩) کریس کۆچیرا، کورد لەسەدەی نۆزدە و بیستدا، (وەرگێرانی: حەمە کەریم عارف)، چاپخانەی ئۆفسێتی شڤان، سلێمانی، ٢٠٠٣، ل ل ٣٦٣-٣٦٤.

(١٩٠) د. محمد عمر مولود، الفدرالية وامكانية تطبيقها في العراق، الطبعة الاولى، مؤسسة موكرياني للطباعة والنشر، مطبعة وزارة التربية، أربيل، ٢٠٠٠، ص ٢١٢.

ڕووبەرەکەی بە (٣٩٩٣٩کم٢) مەزەندە دەکرا، لە کاتێکدا سەرجەم ڕووبەری کوردستانی عیراق(٧٤٠٠٠کم٢) یە، هەروەها لەسەر ئاستی نێودەوڵەتیش کەوتەخۆ بۆ پیادەکردنی ئەو نەخشە و پیلانەی داڕشتبوو بۆ تەنگ پێهەڵچنینی شۆڕشی کورد، کە بریتیبوو لە تێکدانی پەیوەندی مستەفا بارزانی و پارتی و شۆڕشی کورد لەگەڵ هەریەکە لە یەکێتی سۆڤیەت و حیزبی شیوعی عیراق و دەوڵەتی ئێران[١٩١]. بۆیە لە پیناوی ڕازیکردنی سۆڤیەت، ڕێگایان دا بەکەشتییەکانی سۆڤیەت کە دەروازە ئاوییەکانی عیراق لەکەندا و بەکاربهێنن و مافی کارکردنیان لە کێڵگەی نەوتی ڕومێلەی گەورە پێبەخشین و ئیتر گرێبەستی کڕین و فرۆشتنی چەك و کەل و پەلی جەنگییان پیادە کرد و شارەزایانی بواری سەربازی سۆڤیەتی ڕوویان لە عیراق کرد، سەرەنجام هاوکاری نێوان هەردوولا گەیشتە ئیمزا کردنی پەیماننامەیەکی دۆستایەتی کە(کۆسگین)ی سەرۆك وەزیرانی سۆڤیەت لە سەرەتای نیسانی ١٩٧٢ سەردانی عیراقی کرد و پەیماننامەکەی لەگەل ئەحمەد حەسەن بەکر ئیمزا کرد، ئەوە لەلایەك، لە لایەکی دیکەوە بە ئاگاداری ڕێنمایی مۆسکۆ حیزبی شیوعی لە ١٧ی تەمووزی١٩٧٣ کارنامەی بەرەی نیشتیمانی لەگەڵ حیزبی بەعس ئیمزا کرد بەمەش ئەو پەیوەندییە و برایەتییە لەنێوان پارتی و حیزبی شیوعی هەبوو نەما[١٩٢].

شیاوی باسە خۆماڵی کردنی نەوتی عیراقیش یەکێك بوو لەو هەنگاوانەی کە کاریگەری دەست لە پشت دانی سۆڤیەتی لەسەربوو، بۆیە ئەم پێشهاتە تازانە تادەهات زیاتر واشنتۆنی هەراسان دەکرد، لەو بارەوە هینری کیسنجەر وەزیری دەرەوەی ئەو کاتەی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا دەڵێ:" عیراق یەکێك بوو لەو ناوچانەی زۆرانبازی لەسەردەکرا و ئەویش لەبەر لووتی شای ئێران بوو، هەروەها عیراق لە دوای سعودیە دەوڵەمەنترین سەرچاوەی نەوتە و بەندبوو بە پێوەندی

(١٩١) د. محمد الهماوندی، قراءة لفكرة الحكم الذاتي و امكانية تطبيقها في الكردستان العراق ، مجلة دراسات الكردية العدد٣-٧، السنة الثامنة ، باريس، ١٩٩٢ ، ص ٢٦

(١٩٢) مسعود البارزاني، المصدر السابق ، ص ٢٨٢-٢٨٣.

سیاسەتی رۆژهەلاتیمانەوە، لێرەوە مەترسی تێکچوونی هاوسەنگی لە رۆژهەلاتی ناوەڕاستدا و بەتایبەتی لە کەنداو سەری هەلدا... سەیر نەبوو کە عیراقی ژێر رکێفی سەدام حوسێن ببێتە دەست و پێوەندێکی نزیکتر بۆ یەکێتی سۆڤیەت، لەوکاتەشدا ١٥هەزار سەربازی سۆڤیەتی لە میسر بوون، مەترسی ئەوە هەبوو کەتێکرا رۆژهەلاتی ناوەڕاست بچێتە ژێر رکێفی سۆڤیەتەوە"[١٩٣].

بەبەستنی پەیمانی دۆستایەتی لەگەڵ سۆڤیەت، عیراق خۆی خستە ناو بازنەی زۆرانبازی جیۆسیاسییەوە و بەئامادەبوونی (ئەلیکسی گۆسکین)ی سەرۆك وەزیرانی سۆڤیەتیش بۆ ئیمزاکردنی ئەو پەیمانە لە بەغدا، وای لە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا کرد کە بەسیاسەتی دەستتێوەرنەدانی خۆیدا بچێتەوە، کاتێك (ریتشارد نیکسن)ی سەرۆکی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا لە مایسی١٩٧٢ سەردانی تارانی کرد، شا سەرنجی ویی بۆ نیگەرانییەك راکیشا کە پێی وابوو سۆڤیەتییەکان هاوپەیمانییەك لەنێوان کوردەکان و بەعسییەکان و کۆمۆنیستەکان پێکدەهێنن و بەمەش کێشەی کورد لە جیاتی ئەوەی خەنجەرێکی دژایەتیان بێ دەبێتە هێزیکی پشتیوانی کۆمۆنیستەکان، جگە لە مەترسی ئێران وەك هنری کیسنجەر باسی دەکات، ئوردون و ئیسرائیلیش کە هاوپەیمانی ئەمریکا بوون هەستیان بەمەترسی رژێمی تازەی عیراق دەکرد و دەیانەویست گێچەڵی وزە و سامان و دارایی رژێمی بەعس لە سنوورەکانی خۆیان بەدووربگرن[١٩٤].

ئەنجامی ئەمانەی باسمان لێوەکرد مستەفا بارزانی رووبەڕووی هاوکێشەیەکی سیاسیی زۆر دژوار و ئالوز کردبوەوە کە دەستکردی یاساکانی جەنگی سارد و ئەکتەرەکانی دوو جەمسەری سیستەمی نێودەوڵەتی بوون، ئیتر پەراوێزێکی ئەوتۆی

(١٩٣) هینری کیسنجەر، کارەساتی کوردەکان، (وەرگێڕانی: صەباحی غالیب)، گۆڤاری باسکار، ژمارە ٣ ، هاوینی ١٩٩٩ ، ل٨ .

(١٩٤) بۆ زانیاری زیاتر سەبارەت بە هەڵوێستی ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا و دەستتێوردانی لە کاروباری کورد لەو کاتەدا بڕوانە: هینری کیسنجەر، هەمان سەرچاوە ، ل٨٧ و دواتر.

بۆ جووڵە و پێچ و پەنای سیاسیی لەبەردەم مستەفا بارزانی نەمابوو، بە تایبەتی دوای ئەوەی بەغدا ئاراستەی چارەسەری سیاسیی رەتکردەوە، بۆیە مستەفا بارزانی ناچار بوو رووبکاتە کارتی ئێران و ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا[١٩٥]. دوای ئەوەی کە رژێمی عیراق بەهۆی رێککەوتنی دۆستایەتی لەگەڵ سۆڤیەت بەوپەڕی لەخۆبایی و پەسندنەکردنی ئاشتی و دەسەلاتی زۆری رووی لە ئاشتی وەرگێڕا و سەرەنجام رۆژی ١١ی مارتی ١٩٧٤ یەك لایەنە یاسای ئۆتۆنۆمی راگەیاند، ئیتر سێیەمین جەنگی بەعس لە دژی کورد دەستیپێکردەوە[١٩٦]. حکوومەتی بەعسی فەرمانڕەوا بە تۆپ و فڕۆکە و تەقەمەنی سۆڤیەتی کەوتە قڕکردنی جەماوەری شارو شارۆچکە و گوندەکان و راونان و گرتن و لێدان و هەلواسین و لەسێدارەدان، لە ئەنجامی ئەو سیاسەتەی جینۆساید کردنە، لە ١٥ی مایسی١٩٧٤ سەرکردایەتی شۆڕش نامەیەکیان ئاراستەی(کورت ڤالدهایم)ی سکرتێری گشتی نەتەوە یەکگرتووەکان کرد و هەروەها لە ١٥ی حوزەیران مستەفا بارزانی نامەیەکی تریشی ئاراستەی نەتەوەیەکگرتووەکان کرد کە تیایدا هاتبوو:" دزێوترین شەڕی دڕندانە کە تا ئێستا جیهان بەخۆیەوە بینیبێ ئەو شەڕەیە کە دژی گەلی کورد لەلایەن حکوومەتی ئەو ولاتەوە ئەنجامدەدرێ کە کوردی تێیدا دەژی، هەر هەمان رۆژ راپۆرتێکی دوور و درێژ بە بەڵگەنامە و وێنە و نەخشەوە درا بەلێژنەی مافی مرۆڤ، راپۆرتەکە باسی لەوە دەکرد کە قڕکردنی بەکۆمەڵی خەلکی بێچەك و روخاندنی خانووبەرە و سووتاندنی دەغڵ و دان و بەروبومی کشتوکاڵی بووە بە دیاردە و هەموو رۆژێك لە کوردستانی عیراق ئەنجامدەدرێ"، کەچی بە تاقە وشەیەك وەلامی

(١٩٥) سامی شۆرش، کردستان و الاکراد- الحرکة القومیة والزعامة السیاسیة- ادریس بارزانی نموذجاً، الطبعة الاولی، مطبعة وزارة التربیة ، دار ئاراس للطباعة والنشر ، أربیل، ٢٠٠١، ص١٣٠-١٣١.

(١٩٦) کریس کۆچیرا، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٩٢ ؛ جلیلی جلیل و اخرون ، الحرکة الکردیة فی العصر الحدیث، (ترجمة: عبدی حاجی) الطبعة الاولی، دار الرازی، بیروت، ١٩٩٢، ص ٢٣٤.

ئەو نامە و یادداشتانە نەدرایەوە. بەگوتەی دیبلۆماتێکی ئەڵمانی ڤاڵدهایم بۆیە بانگەوازەکانی بارزانیی پشتگوێ خست تا یەکێتی سۆڤیەتی لێ نەرەنجی[197]. لێرەدا بۆمان دەردەکەوێ کە یەکێتی سۆڤیەت لە بالاترین ئاستی دیبلۆماسی و لە ناو مەزنترین رێکخراوی جیهانیدا بەرگری نارەوای لە رژێمی عیراق کردووە، رێکخراوی نەتەوەیەکگرتووەکان و باقی دەزگاکانی تر ببوون بەبەشێك لە بازنەی زۆرانبازی نێوان هەردوو جەمسەر و وەك ئامێریکی هەڵسوڕاندنی سیاسەتەکان و جێبەجێکاری یاسا و بڕیارەکان و بەدیهێنەری بەرژەوەندییەکانی لایەنە سەرەکییەکانی جەنگی سارد بەکاریان دەهێنان و لە ژێر سایەی ململانێی هەژموون و دەسەڵاتی زلهێزەکانی جەنگی سارد، جاڕنامەی گەردوونی مافی مرۆڤ و پرنسیپەکانی دەستووری نەتەوەیەکگرتووەکان زیاتر قسەی رووت و دروشمی جوان بوون[198].

شیاوی باسە رژێمی عیراق جارێکی تر بۆی دەرکەوت کە لەرێگای بەکارهێنانی هێز و بەرێگاچارەی سەربازی و پیادەکردنی سیاسەتی جینۆساید نەك هەر ناتوانی بەسەر شۆڕشی ئەیلولدا زاڵبێت بەڵکو سەرکەوتنەکانی هێزی پێشمەرگەی کوردستان و شۆڕشی ئەیلول بەشێوەیەك سوپای عیراقیان بەچۆکدا هێنابوو کە سەرانی رژێمی عیراقی بەتەواوی تۆقاندبوو، بۆیە ناچاربوو بیر لە شێوازی دیبلۆماسی بکاتەوە، هەر بۆیە بۆگەماروادن و زاڵبوون بەسەر شۆڕشی کورددا، ئەوکات توانیبوویان پەیوەندی نێوان یەکێتی سۆڤیەت و حیزبی شیوعی لەگەڵ مستەفا بارزانی و پارتی دیموکراتی کوردستانی عیراق تێکبدەن، ئیتر مابووە سەر جێبەجێ کردنی ئالقەی تری پیلانەکەیان ئەویش کەنارگیرکردنی ئێران بوو، بۆ ئەم مەبەستەش نەخشەی خۆیان لە رێگای دیبلۆماسییەتەوە جێبەجێ کرد، عیراق هەڵسا پەیوەندی بەو دەوڵەتانەوە کرد کە پەیوەندی بەتینیان لەگەڵ ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا هەبوو وەك سعودیە،

(١٩٧) د.کونیتەر دیشنەر، کورد گەلی لەخشتە براوی غەدر لێکراو، (گۆڕینی بۆ کوردی: حەمە کەریم عارف)، چاپخانەی وەزارەتی رۆشنبیری، هەولێر، بێ ساڵی چاپ، ل ٢٧٥.

(١٩٨) عومەر نورەدینی، سەرچاوەی پێشوو ، ل ١٠٢ .

ئوردون و میسر، لە کاتی کۆنگرەی لوتکەی عەرەبی لە(ربات) لە مەغریب ساڵی١٩٧٤ سەدام حوسێن مەسەلەی پەیوەندی لەگەڵ ئێران هێنایە گۆڕێ و کۆنگرەش بڕیاریدا شا حوسێن شای ئوردون و ئەنوەر ساداتی سەرۆکی میسر بەکاری نێوبژی نێوانیان هەڵبستن[199].

لە زستانی ١٩٧٤ دا رۆژنامە و ئاژانس و دەنگ و باسەکان ئەوەیان بلاوکردەوە وەزیری دەرەوەی عیراق و ئێران بەنهێنی لە جنیف کۆبوونەوەتەوە. لە ناوەراستی زستانی ١٩٧٤ جارێکی دی وەفدی عیراق و ئێران لە ئەستەنبول کۆبوونەوە، لە نیویۆرکیش هێنری کیسنجەری وەزیری دەرەوەی ئەمریکا و تالیب شەبیب نوێنەری عیراق لە ئەنجومەنی ئاسایشی نێودەولەتی یەکتریان بینی و باسیان لە شێوازی چاککردنی پەیوەندییەکانی ئەمریکا و دوورخستنەوەی پێگەی سۆڤیەت و ئاسایشی کەنداو و پێویستی رۆیشتنی نەوت بۆ رۆژئاوا و نەرمکێشی عیراق بەرامبەر بە دۆزی فەلەستین کرد، بەو شێوەی ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا دەیهەوێ، پاشان ئەو گفتوگۆیانە لە لایەن غانم عەبدول جەلیل سکرتێری تایبەتی سەدام حوسێن تەواو کران و گفتوگۆی نهێنی نێوانیان بەردەوام بوو، سەرچاوەکان ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن کە هینری کیسنجەر لە یەکێك لە پایتەختەکانی ولاتانی عەرەبییەوە بۆ ماوەی ٢٤ کاتژمێر بەنهێنی سەردانی بەغدای کردووە و لەوێ لەگەڵ سەرکردایەتی بەعس کۆبوونەتەوە و بناغەی رێککەوتننامەی جەزائیریان داڕشتووە[200]. بۆیە دەتوانرێت بوترێ ململانێی ستراتیژی و سەربازی نێوان هەردوو جەمسەری جەنگی سارد هەلی ئەوەیان بۆ رژێمی عیراق رەخساند کە لەلایەك سوود لە توانای سەربازی و چەك و فڕۆکەی سۆڤیەتی بۆ سەرکوت کردنی کورد وەربگرێ و لەلایەکی تریشەوە کەزانی بەمەنتیقی هێز ئەو کێشەی بۆ چارەنابێت، رووی لە هێزی

(١٩٩) صلاح الخراسان، التيارات السياسية في كردستان العراق " قراءة في ملفات الحركات و الاحزاب الكردية في العراق ١٩٤٦-٢٠٠١ "، الطبعة الاولى، بيروت، ٢٠٠١، ص ٢٢٤.

(٢٠٠) د. حامد محمود عيسى، المشكلة الكردية في الشرق الاوسط، مكتبة مدبولي، مطبعة اطلس، القاهرة، ١٩٩٢، ص٢٣٧ .

ڕۆژئاوا کرد و بەپاڵپشتی هاوپەیمانەکانی پیلانەکانی خۆی دژی کورد چنی و بەهێزی سەربازی سوڤیەت و بەتوانای دیبلوماسی ئەمریکا کەوتە لەباربردنی خەونی ئازادی کورد.

بەپێی ئەو زانیارییانەی کە لە راپۆرتی لیژنەی (پایك)[٢٠١]دا هاتووە، هەر لەوسەرو بەندەدا کیسنجەر وتوویەتی: "ئێمە واز لە کوردەکان دەهێنین بەهۆی ئەوەوە کە عیراقییەکان بۆ سورییەکان دەست بەتاڵ بن، چونکە سوریا مل بۆ ئەوە نادا کە لە قۆناغی دووەمی لێك جیاکردنەوەی هێلی پێکدادانی نێوان عەرەب و ئیسرائیلییەکان بێتە ناو گفتوگۆ"[٢٠٢]. بەم شێوەیە لە ئاکامی پشتیوانی جیهانی عەرەبی لە عیراق و گۆڕانی هەڵویستی ویلایەتە یەکگرتووەکان و سەودا و مامەڵەی شا لەکەنداوی عەرەبی، لەولاوەشەوە خۆ بێدەنگ کردنی سۆڤیەت هەردوو رژێمی عیراق و ئێران لە میانی کۆبوونەوەکانی کۆنگرەی (ئۆپێك ڕێکخراوی ئەو دەوڵەتانەی نەوت دەنێرنە دەرەوە) لە جەزائیر لە ٦ی مارتی١٩٧٥ ڕێککەوتن لەسەر ئەوەی کە هەر دوولا،

(٢٠١) لیژنەی (بایك) ئەو لیژنە بوو کە بەسەرۆکایەتی (ئویتس بایك) ئەندامی کۆنگریسی ئەمریکی دامەزرا بۆ بەدواداچوونی چالاکییە نهێنییەکانی دەزگای هەواڵگری ئەمریکی، یەکێك لەو مەسەلانەش دەستتێوردانی بوو لە کاروباری کورد. لیژنەکە راپۆرتی خۆی لە ١٩ی کانوونی دووەمی ١٩٧٦ پێشکەش بە کۆنگرێس کرد، بەڵام سەرۆکی وڵاتەیەکگرتووەکانی ئەمەریکا لەسەر راسپاردەی هنری کیسنجەر نامەیەکی رەوانەی کۆنگریس کرد و دژایەتی خۆی بۆ بڵاوکردنەوەی ئەو راپۆرتە راگەیاند، بەبیانووی ئەوەی کە دژی بەرژەوەندییەکانی باڵای دەوڵەتە. کۆنگرێسیش لە دانیشتنی رۆژی ٢٩ی کانوونی دووەمی ١٩٧٦ رەزامەندی خۆی لەسەر بڵاونەکردنەوەی راپۆرتەکە دا، تەنها ئەوکاتە نەبێ کە دەسەڵاتی جێ بەجێ کردن رازی دەبێ کەچی گۆڤاری (دەنگی لادێ) کە لە شاری (جرینتش) نزیك نیۆیورك دەردەچوو بڵاویکردەوە و دەزگاکانی ئاسایش ویستیان هەموو ژمارەکانی کۆبکەنەوە و ئەو رۆژنامەنووسەی کە وێنەیەکی راپۆرتەکەی دەست کەوتبوو درایە دادگا. عومەر نورەدینی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٣٩.

(٢٠٢) امین هویدی، کیسنجر وادارة الصراع الدولي، دار الموقف العربي للصحافة والنشر والتوزیع، الطبعة الثانیة، القاهرة، ١٩٨٦، ص ٧٧.

داواکاری یەکتر جێ بەجێ بکەن، ئێران پەیمانیدا دەست لە پیشتیوانی کردنی شۆڕشی کورد هەڵگرێ و عیراقیش وازی لە(شط العرب) بێنێ بۆ ئێران[٢٠٣]. هەندێ لە سەرچاوەکان پێیانوایە کە یەکێك لە تایبەتمەندییەکانی شێوەی دووجەمسەری سیستەمی جەنگی سارد بریتییە لەوەی کە چوونە ناو جەمسەر و هاتنەدەر لە ناوی وا بەئاسانی نییە و دەرفەتی گەمەی یەکە سیاسیەکان لە نێوان هەردوو جەمسەردا زەحمەتە، کەچی نموونەی ڕێککەوتننامەی جەزائیری نێوان عیراق و ئێران رەهابێ. ئەوە وەڵامی ئەو بۆچوونە رەتدەکاتەوە و ئەوە دەردەخات کە بەرژەوەندی بزوێنەری سیاسەتی جەمسەرەکانە، کاتێك بەرژەوەندییەکان دەگۆڕین، بۆشایی و هەلی ئەوە بۆ یەکەکانی ناو بلۆکەکان دەڕەخسی کە شوێن گۆڕکی بکەن و هەندێ جار لەبن باڵی ئەو جەمسەرە و هەندێ جاری تریش لەبن باڵی ئەم جەمسەرەدا بەرژەوەندییەکانی خۆیان مسۆگەر بکەن[٢٠٤].

بە ئاشکرابوونی هەواڵی ڕێککەوتننامەی جەزائیر سەرکردایەتی شۆڕش داوای هاوکاریی لە ئیدارەی ئەمریکا کرد، کەچی وەڵامیان دایەوە کە ناتوانن هیچ بکەن و هەموو پەیوەندییەکی خۆشیان لەگەڵ سەرکردایەتی شۆڕش بڕی، ئیسرائیلیش کە لەمەوبەر پەیمانی دابوو، ئەگەر ئێرانیش سنوورەکانی خۆی دابخات ئەوا ئەوان لە ڕێگای ئاسمانییەوە چی پێداویستی سوپای شۆڕشگێڕەکانە لە دەشتی(قەسرێ و دەشتی هەرتێ) لە کوردستانی عیراق بەردەدەنە خوارەوە، کەچی ئەوانیش وەڵامیان دایەوە کە ناتوانن بەرامبەر بەڵێنەکانی خۆیان وەفاداربن، چونکە گیروگرفتی ستراتیژی و هونەری ئەوتۆیان لە پێشە کە ڕێ لە ئەنجامدانی ئەو کارە دەگرن[٢٠٥]. ئیتر بەم شێوەیە هەم لەسەر ئاستی هەرێمی و هەم لەسەر ئاستی نێودەوڵەتی کورد بێهاورێ و دۆست و پشتیوان مایەوە و جارێکی تر زایەڵەی جگە لە چیاکان

(٢٠٣) د.حامد محمود عیسی، المصدر السابق ، ص٢٣٧ ؛ کریس کۆچیرا ، سەرچاوەی پێشوو، ل٤٢٠.

(٢٠٤) عومەر نورەدینی، سەرچاوەی پێشوو ، ل ١٠٤.

(٢٠٥) مسعود البارزانی، المصدر السابق ، ص٣٢٧.

دۆستیکی ترمان نییە دەنگی دایەوە و ئالقەی تراژیدیایەکی تر خرایە سەر زنجیرەی تراژیدیاکانی گەلی کوردستان.

ماوە بڵێین لەبنەرەتدا ڕێککەوتننامەی جەزائیر سەودایەك بوو لەسەر حیسابی مەسەلەی کورد ئەنجامدرا، ئێران و عیراق کەوتنە هاوکاری یەکتری و ئەمریکا و زۆر وڵاتی تریش پشتیوانیان لەو سات و سەودایە کرد. هەرچەندە کورد لەو هاوبەندی و زۆرانبازییە سیاسییەی ئەوکاتدا دەیویست کەڵك لە جیاوازی و گێرە و کێشەی نێوان هەردوو جەمسەرە سەرەکییەکە و ناکۆکییەکانی نێوان دەوڵەتانی هەرێمی وەربگرێ وەك هنری کیسنجەر دەڵێ: " بارزانی ویستی جۆرە ئۆتۆنۆمییەك دامەزرێنی زیاتر لە قەوارەیەکی سەربەخۆ بچێ"[٢٠٦]، بەڵام گەمەی سیاسیی لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست لە ژێر سایە و سێبەری مەرجەکانی جەنگی سارددا، لە توانای کورد گەورەتربوو و ئاڵۆزییەکەشی لەوە چڕتر بوو کە کورد بتوانێ بەو پەراوێزە سیاسییە بچووکەی هەیبوو زەفەری پێ بەرێت[٢٠٧].

سەبارەت بەمەترسی پیلانی جەزائیر هانی حەسەنی نوێنەری شۆڕشی فەلەستین لە تاران دەڵێ:" تەماشای بەڵگەنامە نهێنی و تایبەتییەکانی ڕێککەوتننامەکەم کرد لە وەزارەتی دەرەوەی ئێران، بۆم روون بۆوە کە ئەو پیلانەی دژی کورد چنراوە چەندە ترسناك و مەترسیدار بوو لەسەر دواڕۆژی گەلی کورد"[٢٠٨]. هەروەها دان پیانانی لیژنەی(پایك **Pik**) بەوەی کە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا سیاسەتێکی دوور لە رەوشتیان بەرامبەر بە کورد رەچاو کردووە، چونکە نەهاوکاری کردن و نە وازی لێ هێنان، کە بەگفتوگۆ و دانوستاندن گیروگرفتەکانی خۆیان چارەبکەن و سەرەتا هانی

(٢٠٦) هینری کیسنجەر، سەرچاوەی پێشوو ، ل١٦.

(٢٠٧) سامی شورش، المصدر السابق ، ص ١٠١.

(٢٠٨) مسعود البارزانی، المصدر السابق ، ص ٣٤٨.

دان و پاشان وازی لێهێنان[٢٠٩]. دەرخەری ئەو راستییە، کە ئوباڵی سەرەکی کارەساتی کوردەکان دەکەوێتە ئەستۆی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا وەك جەمسەری سەرەکی سیستەمی نێودەوڵەتی و سەرکردەی بلۆکی لیبراڵی و ئاماژەیە بۆ ئەوەی کە لە سەردەمی زۆرانبازی جەنگی سارددا، شوێنێك بۆ رەوشی سیاسیی و مانایەك بۆ پرنسیپەکانی نەتەوەیەکگرتووەکان و شەرعیەتی نێودەوڵەتی و بەندەکانی مافی مرۆڤ نەمابۆوە زیاتر وەدەستهێنانی هێزی زیاتر و گەیشتن بە بەرژەوەندی زۆرتر پێوەری سیاسەتی دەرەکی زلهێزەکان بوون، نەك ئاشتی، یەکسانی، مافی چارەنووس، ئازادی و دیموکراسی.

هەواڵنامەی کتێب

(٢٠٩) د. محمد عزيز الهماوندی، الحكم الذاتي لكردستان العراق سنة ١٩٩٦، ص ٩٤؛ د. حامد محمود عیسی، المصدر السابق، ص٢٣٩.

ئەنجام

دابەش بوونی جیهان بەسەر دوو جەمسەری رۆژهەڵات و رۆژئاوا لەدوایی جەنگی دووەمی جیهانی ، دونیای خستە نێو جەنگێکی ترەوە کە جیاواز بوو لەو جەنگانەی پێشتر. کە لەگەڵ خۆیدا زۆر لە دەوڵەتانی جیهانی تێوەگلاند و تووشی زەرەرمەندی کردن . کە نەتەوەی کوردیشی لێ بێ بەش نەبوو .

کۆماری کوردستان لە ئەنجامی ژمارەیەك هۆکار هاتە دروستبوون ، یەکێك لەو هۆکارانە دابەشبوونی دووجەمسەری جیهان بوو، هاوکاری جەمسەرێك بۆ ئەو کۆمارە ، ئەگەر بزانین هۆکاری رووخانیش زیادە هۆکاری پشت تێکردنی ئەم جەمسەرە و ئەو جەنگە بوو .

دۆزی کورد بە درێژایی مێژوو بۆتە خۆراکی ئەو سیستەمە تازانە و شەڕەکانی جیهانی، بۆیە دەتوانین بلێین یەکەمین قوربانی جەنگی سارد کۆماری کوردستان بوو.

هەواڵنامەی کتێب

ئیسماعیل بەگی رەواندزی

(١٨٩٥- ١٩٣٣)

" لێکۆڵینەوەیەکی مێژووییە"

دەستپێك:

لێکۆڵینەوە لە کەسایەتییە مێژووییەکان جا چ ئەوانەی درێژە پێدەری بنەماڵەیەکی ناودار بن، یاخود وەکو کاریزمایەك خۆیان خزاندبێتە نێو رووداوەکان گرنگ و پڕ بایەخە. بۆ ئەوەی پەردە لەسەر لایەنە شاراوەکانی ژیانیان هەڵدەینەوە. ئەوەی لێرەشدا کە مەبەستمانە باسی لێوە بکەین ئیسماعیل بەگی رەواندزییە کە توانیویەتی بە تەمەنێکی کورت چالاکییەکی زۆر پێشکەش بە مێژووی نەتەوەکەی و بزووتنەوەی رزگاریخوازی کوردستان بکات لەسەردەمی خۆیدا. جا لە سۆنگەی گرنگی هەڵدانەوەی لاپەڕەکانی ژیانی ئەو کەڵە پیاوە هاتووین ئەو ئەرکەمان گرتۆتە ئەستۆ

لە باسەکەدا هاتووین سەرەتای ژیان و بنەماڵەکەی باسدەکەین لەگەڵ شیتەڵکردنی مێژووی لەدایکبوونی کە تاوەکو ئێستاکە لەبەر نەبوونی نووسراوێکی فەرمی تایبەت بە تۆمارکردنی ساڵی لەدایکبوونی یەکلا نەبۆتەوە. لەدواتر هاتووینە باسی ئەو سەردەمە دەکەین کە ئیسماعیل بەگ لە رەواندز کراوەتە حاکم، کە هەر لەو سەردەمەدا جارێکی دیکە ئاگری دوژمنداری بنەماڵەکەی لەگەڵ بنەماڵەی باویل ئاغای رەواندزی هەڵدەگیرسێتەوە و لە ئەنجامدا ئیسماعیل بەگ بەو دوژمندارییە

گیانی لەدەستدەدات. دوای ئەوە دێینە سەر باسی ئەو سەردەمەی کە ناوبراو ئەندامی ئەنجوومەنی نوێنەرانی عیراقی بووە و رۆڵێکی کارای لە کۆبوونەوەکانی ئەنجوومەندا گێڕاوە و جێگای مەترسی دەسەڵاتدارانی عیراقی بووە بە خودی مەلیك فەیسەڵ (١٨٨٠- ١٩٣٣)یشەوە. هەروەها لەدواتر باس لە بەشداری ئەو زاتە دەکەین لە کۆمەڵە و رێکخراوەکانی سەردەمی خۆی کە لەسەر گۆڕەپانی سیاسیی ئەوکاتەی عیراق رۆڵیان گێڕاوە. ئینجا باس لە کۆتایی ژیانی دەکەین کە لە دۆڵی نیشاوێ لە ٨ی حوزەیرانی ١٩٣٣ خافلکوژ کراوە.

بۆ ئەنجامدانی ئەو باسە پشتمان بە کۆمەڵێك سەرچاوە و دیمانە بەستووە کە لە ریزبەندی سەرچاوەکاندا ئاماژەمان بۆ کردوون. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا مانای ئەوەی نییە کە باسەکەمان لە کەم و کوردتی بەدوورە، بۆیە دەخوازین لە کەم و کورتییەکان ئاگادار بکرێینەوە بۆ ئەوەی بتوانین لە داهاتوو سوودیان لێوەربگرین. خوای گەورە پشت و پەنای هەموو لایەکمان بێت.

سەرەتایەك لە ژیانی ئیسماعیل بەگی رەواندزی

ناوی تەواوی، ئیسماعیل کوڕی سەعید بەگ[٢١٠] کوڕی عەوڵا پاشا کوڕی بەکر بەگ کوڕی بایز بەگی باپشتییە، بەکر بەگ مامی میر محەمەد پاشای رەواندزییە[٢١١].

---

(٢١٠) ناوبراو پیاوێکی کاربەدەست و دەوڵەمەندی ناوچەکە بووە، بەڵام دواتر لە ١٩١٨ بەرلەهاتنی ئینگلیزەکان بۆ ناوچەکە کوژراوە. ئەحمەد حەمەدئەمین ئۆمەر، رەواندز، لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی سیاسی، سەنتەری ستراتیجیی کوردستان، سلێمانی، ٢٠٠٦، ل ٢٨.

(٢١١) میر بەسری لە ناودارانی کورد لاپەرە ٢٠٠ ئاماژەی بۆ ئەوە کردووە کە ئیسماعیل بەگ کوڕی سەعید بەگ کوڕی عەبدوڵڵا موخلیس بەگە و لە نەوەی رەسووڵ پاشای برای میری گەورەی سۆرانە، بەڵام لەو زانیارییەدا کەوتۆتە هەڵەوە. ئەحمەد حەمەدئەمین ئۆمەر، ئەندامە کوردەکانی ئەنجوومەنی نوێنەرانی عیراقی لە رۆژگاری پاشایەتیدا(١٩٢٥- ١٩٥٨)، لە ژێر چاپکردندایە.

دایکی نـاوی لـەعلی خانـە و کـچی مـستەفا ئەلیاسـە[٢١٢]. ئیـسماعیل بـەگ لـە ساڵی١٨٩٥ لە ڕەواندز لە دایکبووە[٢١٣]. ناوبراو لە قوتابخانەی روشدییە لـە رەوانـدز

(٢١٢) ئەسعەد عەدۆ، لاوك.. حەیران.. هۆنراوەی میللی لە فۆلكلۆری كوردیدا، لـەبڵاوكراوەكانی سەنتەری رۆشنبیری بەهرە، چاپخانەی چوارچرا، هەولێر، ٢٠٠٦، ل ٦٢.

(٢١٣) لەسەرچاوەكاندا بیروڕای جیاواز هەن سەبارەت بە مێژووی لەدایك بوونی ئیسماعیل بەگ و زۆربەیان ئاماژەیان بۆ ساڵی١٨٩٥ كردووە. بەڵام ئەسـعەد عـەدۆ لـە لیرەیـەك لـە گەنجینـەی نەتەوەیی كورد بە ساڵی١٨٩٧ ی داوەتە قەڵەم. كەچی دواتر هەر خۆی لـە كۆڕێكیـدا لـە ژێـر ناونیشانی(كارەساتی دۆری نیشاوی لە نێوان فۆلكلۆر و مێژوودا) كە لـە یـەكێتی نووسـەرانی كورد لقی هەولێر گێراویەتی. زانیارییەكەی خۆی راستكردۆتەوە و سـاڵی١٩٠٠ی بـە مێـژووی لەدایك بوونی ئیسماعیل بەگ داناوە، بە بەڵگەی ئەوەی كە مەعرووف چیاووك لە(ماساة بارزان المظلومة) دا ئاماژە بۆ ئەوە كردووە كاتێك سـەعید بـەگی بـاوكی ئیـسماعیل بـەگ كـوژراوە تەمەنی ئەو واتە ئیسماعیل بەگ چواردە پازدە ساڵان بووە. ئەوە لەلایەك، لە لایـەكی دیكـەوە كاپتن هێی لە(سنتان في كردستان) ئاماژەی بۆ ئەوە كردووە كە كاتێك ئیسماعیل بەگ كراوەتە حاكمی رەواندز تەمەنی نۆزدە- بیست ساڵ بووە. جگە لەوانە ئەسـعەد عـەدۆ بـە سـەیركردنی وێنەی ئیسماعیل بەگ و لێكدانەوەی خۆی گەیشتۆتە ئەوەی بڵێ لە ساڵی١٩٠٠ لـەدایكبووە. بەڵام دەتوانرێت بوترێ ساڵی١٨٩٥ لەڕاستییەوە نزیكترە ئەگەر بزانین ئیسماعیل بەگ لە سـاڵی ١٩٢٥ بۆتە ئەندامی ئەنجوومەنی نوێنەرانی عیراقی و مەرجی ئەوەش لەسەر ئەندامەكان بـووە كـە نابێـت تەمـەنیان لـە سـی سـاڵ كـەمتر بێـت، بۆیـە ئەگـەر بـەراورد بكـەین لـە نێـوان ساڵی١٨٩٥و١٩٢٥ و لە یەكتریان دەر بكەین سی ساڵی تەواو دەردەچێت و سـاڵی١٨٩٥ بـە مێژووی لەدایكبوونی ئیسماعیل بەگ دادەنرێت.

ئەسعەد عەدۆ، لیرەیەك لە گەنجینەی نەتـەوەی كـورد، چـاپخانەی عـەلا، بەغـدا، ١٩٨٤، ل ٥٤؛ معروف چیاووك، ماساة بارزان المظلومة، الطبعة الثانیة، اربیل، ٢٠٠١، ص٩٩؛ دبلیو. ار، هـي، سـنتان في كردسـتان، ١٩١٨- ١٩٢٠، ترجمـة، فـؤاد جمیـل، الجـزء الثـاني، ص ٢٥؛ ئەحمـەد حەمەدئەمین ئۆمەر، ئەندامە كوردەكانی ....

خوێندوویەتی و شارەزایی لە زمانی عەرەبی، توركی، فارسی، ئینگلیزی و فەرەنـسی هەبووە. ئیسماعیل بەگ ژیانی منداڵیەتی لە نـاو كوشـك و تـەلاری عـەوڵا پاشـای باپیرەی بەسەر بردووە تا ئەوەی لە دوایی كۆتایی هاتنی جەنگی یەكەمی جیهانی لە سەر شانۆی رووداوەكان وەكو كورە دەسەڵاتدارێك دەردەكەوێت[٢١٤].

ماوەی حكومڕانی ئیسماعیل بەگ لە رەواندز

دوای كۆتـایی هـاتنی جـەنگی یەكـەمی جیهـانی و هـاتنی ئینگلیزەكـان بـۆ ناوچەكە، دەسەڵاتدارانی ئینگلیز كەوتنە هەڵپەی ئەوەی كەسـایەتییە ناودارەكـانی ناوچـەكە بـۆ لای خۆیـان رابكێـشن. لێرەشـدا كاتێـك هـەولێر لـە تـشرینی دووەمی١٩١٩ دەبێتە لیـوا و كـاپتن هێـی دەبێتـە حـاكمی سیاسـی تیایـدا، بـە مەبەستی سەردان و تێگەیشتن لە رەوشی رەواندز لە ١٠ی كانوونی یەكەمی ١٩١٩ دەچێتە ئەوێ و لەگەڵ گەورە پیاوانی ناوچەكە كۆبوونـەوە سـاز دەكـا. كـاتێكیش حاجی نەورۆز ئەفەندی[٢١٥] دەست لەكار كێشانەوەی خـۆی رادەگەیـەنێت، بڕیـاری ئەوە دەدرێت ئیسماعیل بەگ بكرێت بە حاكمی رەواندز. سەبارەت بەمەش حاكمی سیاسیی هەولێر دەڵـێ:" **دوای نیـوەڕۆی ١٥ی مـانگ هـەموو گـەورە پیاوانمـان بانگهێشت كرد، هەروەها گەورەی هۆزی (شێروان) و (برادۆست)یش ئامـادەبوون، دڵنیگەرانی خۆمم راگەیاند بە دەست لە كاركێشانەوە حاجی نەورۆز لە كارەكـەی و، بەیانمان كرد كەوا ئیسماعیل بەگ لە شوێنی ئـەوە،...، هـەموو ئامـادەبووان بەكۆمەڵ رازی بوون لە سەر هەڵبژاردنی و هەر یەكە لە محەمـەد ئاغـا و ئەحمـەد ئاغا [مەبەستی محەمەد ئاغای باڵەكیان و ئەحمەد ئاغای سەرۆكی هۆزی شێروانە-**

(٢١٤) ئەسعەد عەدۆ، لاوك.. حەیران.. هۆنراوەی میللی لە فۆلكلۆری كوردیدا، ل ٦٥.

(٢١٥) حاجی نەورۆز ئەفەندی لە نەوەی وەستا رەجەبی دروستكەری تۆپەكانی سـەردەمی محەمـەد پاشای رەواندزییە. ئەحمەد حەمەدئەمین ئۆمەر، رەواندز...، ل ٤٥.

توێژەر] وتارێکیان پێشکەشکرد و داوایان کرد کەوا هەموویان لە تەك ئیسماعیل بەگ هاوکاری بکەن لە چاککردنەوەی رەوشی خراپی رەواندز، لە جێگەی ئەوەی کاری خراپ و ململانێی شەخسی و نانەوەی ئاژاوە ئەنجامبدەن،...، باویل ئاغاش[٢١٦] ئەوەی وت: من لە پەیوەندیم لەگەڵ ئیسماعیل بەگ چاك دەبم مادام چاکە بە چاکە بگۆڕدرێتەوە"[٢١٧]. لێرەشدا دەتوانرێ بوترێ، ئەگەرچی باویل ئاغا دڵ سافی و دڵ پاکی خۆی بۆ ئیسماعیل بەگ دووپات کردۆتەوە، بەڵام ئەوە نەبۆتە هۆی کۆتایی هێنان بە ململانێ و دوژمنداری ئەو دوو بنەماڵەیە[٢١٨]، ئەگەر بزانین لە دواتر هەڵکردنی ئاگری نێوانیان ئینگلیز رۆڵی تیایدا بینیوە.

---

(٢١٦) باویل ئاغا، ناوی تەواوی ئەبوبەکر کوڕی مەلا عەزیز کوڕی مەلا عەبدوڵڵایە و لە رەواندز لەدایکبووە، دایکی میمەخان کچی حوسێن بەگی داسنییە. ناوبراو بەشداری جەنگی یەکەمی جیهانی کردووە و بەرگری لە شاری رەواندز کردووە لە دژی سوپای روسەکان. دواتریش لەگەڵ هاتنی ئینگلیزەکان پەیوەندی باشی لەگەڵ یاریدەدەری حاکمی سیاسیی ئینگلیزدا دەبێت، بەڵام بەهۆی کێشەیەك لە نێوان نوری کوڕی و حاکمی ئینگلیزەکان ئەو پەیوەندییە تێکدەچێت و نامێنێت. عەلی باویل ئاغا، بیرەوەرییەکانی عەلی باویل ئاغا لەسەر کاسێت تۆمارکراو. بۆ زانیاری دەربارەی ناکۆکی نوری لەگەڵ حاکمی سیاسیی ئینگلیز بڕوانە: ئەحمەد حەمەد ئەمین ئۆمەر، رەواندز...، ل٤٤.

(٢١٧) هي، المصدر السابق، الجزء الثاني، ص ٢٥.

(٢١٨) سەبارەت بە چۆنیەتی سەرهەڵدانی دوژمنداری نێوان بنەماڵەی ئیسماعیل بەگ و باویل ئاغا بیروڕای جیاواز هەیە کە سەرەتاکەی بۆ کوشتنی سەعید بەگی عەولا پاشای باوکی ئیسماعیل بەگ دەگەڕێتەوە، کە ناوبراو لە ساڵی ١٩١٨ بەرلە هاتنی ئینگلیزەکان بۆ ناوچەکە کوژراوە. یەکەمیان کوشتنەکە دەخەنە ئەستۆی سەلیم ئاغای حەمەدەشین کە خزمی نوری باویل ئاغایە گوایە ئەو هەڵساوە بەو کارە. دووەمیان سلێمان بەگی سیلاحشۆڕ بەو کارە تاوانبار دەکەن. سێیەمیشیان ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن کە یەکێك بە ناوی(مامەری باس) سەعید بەگی کوشتووە بێ ئەوەی بزانرێ کە ئەو کارەی بە قسەی کێ کردووە. ئیتر سەرهەڵدانی ئەو دوژمندارییە هەرچۆنێك بووبێت ئەوا لە دواتر لەنێوان بنەماڵەی ئیسماعیل بەگ و باویل ئاغا توندتر دەبێت، چونکێ

وەلێ لە ماوەی حوکمڕانی ئیسماعیل بەگ لە رەواندزدا نوری باویل ئاغا[٢١٩] لە کێشە و ململانێیدا دەبێت لەگەڵ دەسەڵاتدارانی ئینگلیز لە ناوچەکەدا[٢٢٠]، کاتێکیش نوری کە بۆ جاری دووەمیان بەند دەکرێت و لەدەست بەندییەکان لە رێگای بەغدا رزگاری دەبێت. ئەو هەواڵە حاکمی سیاسیی هەولێر نیگەران دەکات، هەر بۆیە بە تەلەفۆن فەرمانی بە ئیسماعیل بەگ حاکمی رەواندز دەکات کە براکانی نوری دەستگیر بکات. ئیسماعیل بەگیش بەمەبەستی جێبەجێکردنی فەرمانەکە لە ٢٩ی تەمموزی ١٩٢٠ پیاوەکانی رەوانەی سەر ماڵی باویل ئاغا دەکات تا کوڕەکانی دەستگیر بکات. بەڵام لە نێوان پیاوەکانی ئیسماعیل بەگ و براکانی نوری دەبێتە شەڕە تەقە و دوو برای بە ناوی کەریم و مستەفا لەگەڵ کوڕێکی دەکوژرێن و دوو براکەیتریشی رووداوەکەنە چیا. سەبارەت بەو رووداوە لە خەڵکی ناوچەکە بیروڕای جیاواز دەبیسترێ. هەندێك ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن کوشتنی دوو کوڕەکەی باویل ئاغا بە دەستی پیاوەکانی ئیسماعیل بەگ دەستی ئەنقەستی تیادا بووە و مەبەستیان تۆڵە سەندنەوە بووە. هەندێکی دیکەش دەڵێن نەخێر کوڕەکانی باویل ئاغا سەرکێشییان کردووە و خۆیان بەدەستەوە نەداوە، بۆیە پیاوەکانی

ئیسماعیل بەگ بنەماڵەی باویل ئاغای بە بکوژانی باوکی داناوە. بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە: ئەحمەد حەمەدئەمین ئۆمەر، رەواندز...، ل ل ١٠٦-١٠٨.

(٢١٩) نوری باویل ئاغا ساڵی ١٨٩٢ لە رەواندز لەدایکبووە، بە منداڵی لە حوجرە خوێندویەتی و دواتریش لە قوتابخانەی روشدیە لە رەواندز. دوای ئەوەی کە ئینگلیزەکان رەواندزیان داگیر کرد کردیانە بەڕێوەبەری پۆلیسی رەواندز، بەڵام زۆری پێناچێت نێوانی لەگەڵ حاکمی ئینگلیزەکان تێکدەچێت و بەروویاندا هەڵدەگەڕێتەوە. نوری ئاغا بەشداری شۆڕشی (١٩٤٣-١٩٤٥) بارزانی کردووە لەگەڵ شۆڕشی ئەیلول تا لە ساڵی ١٩٦٣ بەهۆی نەخۆشییەوە کۆچی دوایی کرد و لە گۆڕستانی گەردە گەرد لە رەواندز نێژراوە. بۆ زیاتر زانیاری لەمەڕ ئەو کەڵە پیاوە بڕوانە: ئەحمەد حەمەدئەمین ئۆمەر، هەمان سەرچاوە، ل ٤٧ بە دواوە.

(٢٢٠) ئەحمەد حەمەد ئەمین ئۆمەر، هەمان سەرچاوە لاپەرە.

ئیسماعیل بەگ تەقەیان لێ کردوون‌وکوژراون[٢٢١]. لێرەشدا دەتوانرێ بوترێ، کوشتنی دوو کوڕەکەی باویل ئاغا بە هەر پاساوێك بووبێ، ئەوەندەی دی رق و کینەی نوری بەرانبەر ئینگلیزەکان ئەستووتر کردووە و کێشە و دوژمنداری نێوان دوو بنەماڵەی ئیسماعیل بەگ و باویل ئاغایشی جارێکی دی هێناوەتەوە گۆڕی و ململانێی نێوانیانی گەرمتر کردووە. ئەگەرچی دواتر بنەماڵەی باویل ئاغا بۆیان دەرکەوتووە، کە ماڵە خاڵوانی ئیسماعیل بەگ دەستیان لەو کارەدا هەبووە و ئیسماعیل بەگ لەو کارە بێبەری بووە[٢٢٢]. لێرەش بەدواوە لەبەر هەڵگیرسانی راپەڕین لە ناوچەکە بەگشتی و رەواندز بەتایبەتی دەسەڵاتی ئینگلیز لە ئەیلولی ١٩٢٠ لە ناوچەکەدا نامێنێ و ئیسماعیل بەگیش لەڕێگەی والاش[٢٢٣] و دەربەندی رانیە و کۆیە دێتە هەولێر[٢٢٤].

رۆڵی ئیسماعیل بەگ لە ئەنجوومەنی نوێنەرانی عیراقیدا

خولی یەکەمی ئەنجوومەنی نوێنەرانی عیراقی لە ١٦ی تەمووزی١٩٢٥ دەستی بەکارەکانی کرد، ئیسماعیل بەگ بە نوێنەرایەتی لیوای هەولێر بووە ئەندامی ئەو ئەنجوومەنە. لەو ماوەیەشدا لە بەغدا لەگەڵ ئەندامە کوردەکان رۆڵێکی کارای گێڕا، بۆیە بەردەوام جێگای مەترسی دەسەڵاتدارانی ئینگلیزی و عیراقی بوو. ئەوەتا سەرەتا دوای بڕانەوەی کێشەی مووسڵ و بەمەبەستی بەدواداچوونی چارەسەرکردنی کێشەکە حکوومەتی عیراقی بڕیاری دامەزراندنی وەفدێك دەدات کە رەوانەی کۆمەڵەی گەلان بکات. ئەندامی ئەو تیمە پێکدێن لە ناجی سویدی(١٨٨٢-

(٢٢١) اي، ام، هاملتون، طريق في كردستان، ترجمة: جرجيس فتح الله، الطبعة الثانية، دار ئاراس للطباعة والنشر، مطبعة وزارة التربية، اربيل، ١٩٩٩، ص ٢٢٢.

(٢٢٢) ئەحمەد حەمەدئەمین ئۆمەر، رەواندز...، ل ١٠٧.

(٢٢٣) د.کەمال مەزهەر ئەحمەد، چەند لاپەڕەیەك لە مێژووی گەلی کورد، بەشی یەکەم، بەغدا، ١٩٨٥. ل ١٦٩.

(٢٢٤) والاش دەکەوێتە باکووری رۆژهەڵاتی شارۆچکەی قەسرێ ئێستاکە.

١٩٤٢) وەزیری داد و ئەندامییەتی هەریەك لە جەعفەر عەسکەری (١٨٨٥-١٩٣٦) نوێنەری سیاسیی عیراق لە لەندەن و بەتریك یوسف عەمانۆئیل ئەندامی ئەنجوومەنی نوێنەران و ئەرشەد عومەری نوێنەری مووسڵ و ئیسماعیل بەگ نوێنەری هەولێر، بەڵام نە ئەنجوومەنی نوێنەران و نە باوەڕپێکراوی کۆمیسیاری باڵای بەریتانی لە عیراق بەو بڕیارەی حکوومەت رازی نەبوون. وەکو دەبینین باوەڕپێکراوی کۆمیسیاری باڵای بەریتانی لە نامەیەکیدا کە ئاراستەی مەلیك فەیسەڵی کردووە وتوویەتی:"... **من رازی نەبووم لە سەر دانانی ئەرشەد عومەری و ئیسماعیل رەواندزی، ئەرشەد من لێی بە گومان بووم کە نوێنەری تورکی لە جنێف بە لای خۆیانی کێش بکەن و ئیسماعیلیش گەنجە و بۆ ئەوکارە دەست نادا ...**"[٢٢٥]. بەڵام دەتوانرێت بوترێ، رازینەبوون لەسەر ئیسماعیل بەگ پەیوەندی بە بچووکییەوە نەبووە، بەڵکو پەیوەندی بە چالاکییەکانی بووە کە جێگای مەترسی دەسەڵاتداران بووە کە دواتر دەیبینین.

شیاوی باسە، کاتێك لە ساڵی١٩٢٦ هەواڵی ئۆتۆنۆمی بۆ کورد دەنگی دایەوە و نوێنەرە کوردەکان لە ئەنجوومەنی نوێنەرانی عیراقیدا کەوتنەخۆ و زنجیرەیەك کۆبوونەوەیان لەنێوان خۆیان لە بەغدا بەست. لە کۆبوونەوەی ٢٩ی شوباتی ١٩٢٦ کە لە ماڵی عەبدوڵڵا موخلیس بەگ[٢٢٦]، لە سەر ئەوە رێکدەکەون کە نامە

(٢٢٥) عبدالرزاق الحسني، تاريخ الوزارت العراقية، الجزء الثاني، الطبعة السابعة، دار الشؤون الثقافية العامة((أفاق عربية)) بغداد، ١٩٨٨ ص ص ٧٩-٨٠.

(٢٢٦) عەبدوڵڵا موخلیس بەگ کوڕی ئەسعەد بەگ کوڕی رەسوڵ پاشایە و لە ساڵی١٨٥٩ لە بەغدا لەدایکبووە و لای مامۆستای تایبەتی خوێندوویەتی، لە دوای کۆچی دوایی باوکی ماڵەکەی بردۆتە کەرکووك و لە قەڵەمی تەحریرات دامەزراوە تا بۆتە بەڕێوەبەر. ساڵی١٨٨٩ بەناوی مەئمووریەتی لێکۆڵینەوە چۆتە کۆیە و رەواندز و لە پاشانیش لە چەند شوێنێك بۆتە قائیمقام، لە وانە لە ساڵی١٩٠٦ لە رەواندز. لە ساڵی١٩٢٤ بۆتە ئەندامی ئەنجوومەنی دامەزراندن و لە خوولی یەکەمی ئەنجوومەنی نوێنەرانی عیراقیش بە نوێنەرایەتی لیوای هەولێر بۆتە ئەندامی ئەنجوومەن.

ئاراستەی ناوچە کوردییەکان بکەن تا لە کوردستان بە گشتی پروپاگەندە بۆ دروستبوونی دەوڵەتێکی کوردی بکرێ، لەو بارەیەوەش ئیسماعیل بەگی رەواندزی ئاماژەی بۆ ئەوە کردووە کە لە هەفتەی رابردوو پەیوەندی لەگەڵ سەید تەهای نەهری[227] قائیمقامی رەواندز کردووە[228]. ئەوە لە لایەك، لە لایەکی دیکەدا،

ئیترماڵەکەی بردۆتەوە بەغدا تا لە ساڵی١٩٤١ لەوێدا کۆچی دوایی کردووە حوسێن حزنی موکریانی، مێژووی میرانی سۆران، چاپی دووەمیین، چاپخانەی کوردستان، هەولێر، ١٩٦٢، ل ل ١٠٥-١٠٦.

(٢٢٧) سەید تەهای نەهری کوڕی شێخ محەمەد سەدیق کوڕی شێخ عوبەیدوڵڵای نەهرییە و لە ساڵی ١٨٩٢ لە دایکبووە، بەهۆی ئەوەی لە بنەماڵەیەکی شۆڕشگێر چاوی هەڵهێناوە رۆڵێکی کاریگەری لە بزووتنەوەی رزگاریخوازی کوردستاندا بینیوە بەرلە جەنگی یەکەمی جیهانی. دوای جەنگیش بەهۆی خزمایەتییانەوەی لەگەڵ سمکۆی شکاك بەیەکەوە هەوڵی خۆیان خستۆتەکار و شۆڕشیان بەڕووی حکوومەتی ئێران راگەیاندووە تا ئەو کاتەی دەشکێن و پەنا دەهێننە بەر باشووری کوردستان. سەید تەها پەیوەندی بە ئینگلیزەکانەوە دەکات بە ئومێدی ئەوەی یارمەتییان لێوەربگرێت بۆ دروستکردنی دەسەڵاتێکی هاوشێوەی شێخ مەحموود لە ناوچەکانی رەواندز کە سەرئەنجام لە ٩ی مایسی ١٩٢٣ بە قائیقامیەتی رەواندز رازی دەبێت و خزمەتێکی زۆری لایەنی ئاوەدانکردنەوە و رۆشنبیری و سیاسیی ناوچەکە دەکات تا ١٣ی تەشرینی دووەمی ١٩٢٨ لە سەر بانگێشتی رەزا شا دەچێتە تاران و لە ژێر پاڵەپەستۆی ئەوان لە ٢٩ی کانوونی دووەمی ١٩٢٩ دەست لە کارکێشانەوەی بۆ حکوومەتی عێراقی رەوانە دەکاتەوە و لەوێدا دەمێنێتەوە تا لە ساڵی ١٩٣٦ دەرمانخوارد دەکرێت. د. عزیز شەمزینی، جوولانەوەی رزگاریی نیشتمانیی کوردستان، وەرگێڕانی: فەرید ئەسەسەرد، چاپی سێیەم، بڵاوکردنەوەی سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجی کوردستان، چاپی چوارەم، سلێمانی، ٢٠٠٦، ل ١٥٠-١٥٦؛ حسێن جاف، سەید تەهای شەمزینانی، گۆڤاری رۆشنبیری نوێ، ژمارە(١٣٥) ئابی ١٩٩٥، ل ٦٢؛ ____________، بەڵگەنامەی بزووتنەوەی کورد، وەرگێڕانی: نەزەند بەگی خانی، گۆڤاری هیوا، ژمارە، (٧)، پایزی ١٩٩٠، ل ٣٢.

کاتێك حکوومەتی عێراقی کەوتە هەوڵی ئەوەی لە پێناوی بنیاتنان و پەرەپێدانی ئەو دەوڵەتە عەرەبییە تازەیە، کورد بەکار بهێنێ و بۆ ئەو مەبەستەش لە یەکێك لە بڕیارەکانی سەربازی بە زۆرەملێ دەسەپێنێ. لە بەرانبەردا ئیسماعیل بەگ بە ناوی هەموو کوردەوە لە ١٢ی تشرینی دووەمی١٩٢٧ لە رۆژنامەی (**Baghdad Times**)دا بەرپەرچی ئەو بڕیارە دەداتەوە و دەڵێ:**"... بەڵێ بۆ زانین ئێمەی کورد کۆکین لەگەڵ برا جەعفەرییەکانمان بە تەواوی لەسەر ئەوەی کە یاسای سەربازی بە زۆرەملێ لەگەڵ باری سیاسیمان ناگونجێ، ...، وە ئێمە وای دەبینین کە یاسای بە زۆرەملێی سەربازی سوودی نییە، ...، بۆیە داوا لە حکوومەت دەکەین کە ئەو فکرەیە لابات لەو کاتەی ئێستادا"**[229].

لوتکەی کاری ئەندامانی کورد لە ئەنجوومەنی نوێنەران بەگشتی و ئیسماعیل بەگ بەتایبەتی لێرەدا بووکاتێك لە شوباتی ١٩٢٩ یادداشتێکیان پێشکەشی سەرۆك وەزیران عەبدولموحسن سەعدون(١٨٨٠-١٩٢٩) کرد[230]. چونکە هەر دوای ئەو یادداشتە خودی مەلیك فەیسەڵ بڕیاردەدات کە جارێکیتر نابێت ئیسماعیل بەگی رەواندزی و حازم شەمدین ئاغا[231] ببن بەئەندام لە ئەنجوومەنی نوێنەرایەتی لە

(٢٢٨) م. ر. هاوار، شێخ مەحموودی قامارەمان و دەوڵەتەکی خوارووی کوردستان، بەرگی دووەم، لەندەن، ١٩٩٩، ل ٦١١.

(٢٢٩) عبد الرزاق الحسني، تاريخ الوزارات العراقية، الجزء الثاني، ص١٠٠.

(٢٣٠) بۆ زانیاری دەربارەی ناوەڕۆکی یادداشتەکە بڕەوانە: عبدالرزاق الحسني، تاريخ العراق السياسي الحديث، الجزء الثالث، مطبعة العرفان، لبنان، ١٩٤٨، ص ٢٩٠؛ محمود الدرة، القضية الكردية، الطبعة الثانية، دار الطليعة، بيروت، ١٩٦٦، ص ص ١٥٥- ١٥٦.

(٢٣١) حازم شەمدینان ئاغا کوڕی یوسف پاشا کوڕی شەمسەدین ئاغایە و لە ساڵی ١٨٩٥ لە زاخۆ لەدایکبووە، چەند جارێك بۆتە نوێنەری مووسڵ لە ئەنجوومەنی نوێنەرانی عێراقی و لە پاشان چەندین پلە و پایەی تری کارگێڕیی وەرگرتووە و رۆڵی کاریگەری تیادا بینیوە. تا لە ١ی حوزەیرانی ١٩٥٢ لە مووسڵ کۆچی دوایی کردووە. میر بصري، اعلام الكرد، الطبعة الاولى، لندن، ص ٢٢٢.

عیراقدا[٢٣٢]. چونکێ ئیسماعیل بەگ هەر بەوە نەوەستاوە، بەڵکو بەتەنیاش یادداشتێکی پێشکەش بە سەرۆك وەزیران و کۆمیسیاری باڵا کردووە[٢٣٣]. هەروەها بیر و بۆچوونەکانیشی لە شێوەی کوراسەیەك بڵاوکردۆتەوە[٢٣٤]. بۆیە دەتوانرێ بوترێ، کە ئیسماعیل بەگ لە سۆنگەی ئەوەی رۆڵێکی کاریگەری لە بابەتی نەتەوەیی و نیشتیمانی دەبینێ مایەی هەراسان کردنی دەسەڵاتدارانی عیراق بوو، بەتایبەت مەلیکی عیراق(فەیسەڵی یەکەم).

زەمینە خۆشکردن بۆ بەستنی پەیماننامەیەکی نوێ لە نێوان عیراق و بەریتانیا دەنگ و باسی ناو رۆژنامەکانی عیراقی داگرتبوو، کاتێکیش پەیماننامەکە لە ٣٠ی حوزەیرانی١٩٣٠ واژووکرا و هیچ ئاماژەیەکی بۆ مافی کوردان تیادا نەبوو، نارەزایی ناوچە کوردییەکانی گرتەوە. لێرەشدا ئیسماعیل بەگ بۆ ئەو مەبەستە لە نامەیەکیدا کە ئاراستەی کۆمیسیاری باڵای بەریتانی لە عیراق کردووە دەڵێ:" **فخامت مندوبی سامی عراق- بغداد بمناسبتی سفری فخامتان بۆ لندن بۆ معاهدەی عێراق و بەریتانی من بە وکالتی کوردەکان وە تشریف ئەکەم کە فخامتان دەعوەت بکەم بۆ ئەمەی لە قضیەی کورددا ئاگاداربن. مەندوبی سابقی هەولێر اسماعیل رواندزی، ٥ تموز ٩٣٠**"[٢٣٥]. کاتێکیش بە مەبەستی هێورکردنەوەی رەوشەکە، وەفدێکی حکوومەت کە پێکهاتبوو لە جەعفەر پاشا(١٨٨٥-١٩٣٦) وەکیلی سەرۆك وەزیران و مێجەر یونغ وەکیلی باوەڕپێکراوی کۆمیسیاری بەریتانی و جەمال بابان(١٨٩٣- ١٩٦٦) وەزیری

(٢٣٢) احمد خواجە ، چیم دی ، بەرگی سێیەم، چاپخانەی راپەرین، سلێمانی، ١٩٧٠، ل ٥٢.

(٢٣٣) عبدالفتاح علی یحیى البوتانی، وثائق عن الحركة القومية الكوردية التحررية ملاحضات تاريخية و دراسات اولية، الطبعة الاولى، مطبعة وزارة التربية، اربيل، ٢٠٠١، ص ص ٥٩-٦١.

(٢٣٤) د.سروە اسعد صابر، كوردستان الجنوبية ١٩٢٦- ١٩٣٩ دراسة تاريخية- سياسية، سليمانية، ٢٠٠٦، ص ٨٥.

(٢٣٥) د. کوردستان موکریانی، رووناکی یەکەمین گۆڤاری کوردی شاری هەولێر، چاپی یەکەم، دەزگاری چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر ٢٠٠١، ل ٢٨.

دادی عیراقی سەردانی کوردستان دەکەن و لە ٩ی ئابی١٩٣٠ دەگەنە هەولێر. لە هەولێریش لەگەڵ گەورە پیاوانی ناوچەکە کۆدەبنەوە و، هەریەك لە وەکیلی سەرۆك وەزیران و وەکیلی باوەڕپێکراوی کۆمیسیاری باڵا وتارێك پێشکەشدەکەن، ئیسماعیل بەگ لێیان دێتە وەڵام و دەڵێ:" **فەخامەتی جەعفەر پاشا، ئێمە چیکە بەو قسە پروپوچانە فریو ناخۆین. لە سەر قەراری عوسبەت ئومەم حەقی خۆمان ئەوێ و ئەبێ بە فەوری لیوای دهۆك-مان بۆ تەشکیل بکەن. ئیمتیازی سەربەخۆیەتی- مان بۆ دیار و جیا بکەنەوە**"[٢٣٦]. بەڵام ئەو وتانەی ئیسماعیل بەگ، جەعفەر پاشای وەکیلی سەرۆك وەزیرانی عیراقی تووڕە دەکات. هەر بۆیە شایەدحاڵێك لەو بارەیەوە دەڵێ:" **...جەعفەر پاشا تووڕە بوو وتی بێ دەنگ بە تۆ بچووکی نازانی چیت دەوێ**"[٢٣٧]. لێرەشدا دەتوانرێت بوترێ ئیسماعیل بەگ بەردەوام بووە لە بەدەنگ هاتنی مافەرەواکانی گەلەکەی، بۆیە وتنەکانی جێگای نیگەرانی بەرپرسانی عیراقی بووە.

بەشداری کردنی ئیسماعیل بەگ لە کۆمەڵە و رێکخراوە کوردی ، عیراقییەکان

لەڕاستیدا ئیسماعیل بەگ لە سۆنگە ئەندامی ئەنجوومەنی نوێنەران بووە وەکو ئەندام بەشداری پارتی پێشکەوتن کردووە کە لە تشرینی یەکەمی١٩٢٥ لەسەر دەستی عەبدولموحسن سەعدون(١٨٨٠-١٩٢٩) وەکو پارتێکی حکوومی و یەکەمین پارتی ئەنجوومەنی نوێنەران لە عیراق بە شێوەیەکی ئاشکرا هاتە دامەزراندن[٢٣٨].

(٢٣٦) احمد خواجە، سەرچاوەی پێشوو، بەرگی سێیەم، ل ٦٠؛ میرزا محەمەد ئەمین مەنگوڕی، حقائقی بەسەرهاتی شێخ مەحموود لە ئیستقلالی کورددا، چاپخانەی وەزارەتی رۆشنبیری، هەولێر، ٢٠٠٣، ل٣٤.

(٢٣٧) معروف جیاووك، ماساة بارزان المظلومة، ص ٨٤.

(٢٣٨) عبدالرزاق الحسني، تاريخ الاحزاب السياسية العراقية دراسة تاريخية متواضعة عن الاحزاب السياسة التي تكونت في العراق بين العامين ١٩١٨- ١٩٥٨، الطبعة الاولى، بيروت، ١٩٨٠، ص٩٣.

هەروەها جگە لەوەش ئەندامی کۆمەڵەی ئازادیی کوردستان بووە[٢٣٩]. ئەوە سەرەڕای ئەوەی لە هاوینی١٩٢٦ بەهاوکاری ژمارەیەك لە گەورە پیاوانی ڕەواندز لەگەڵ سەید تەهای نەهری قائیمقام و ئەمین ئەفەندی و محەمەد ئەفەندی بەڕێوەبەری دارایی لە ڕەواندز پێشنیاری کردنەوەی یانەیەك پێشکەش بە حکوومەت دەکەن لە ماڵی ئیسماعیل بەگدا، بەڵام وەزارەتی ناوخۆی عیراقی داواکارییەکەیان ڕەتدەکاتەوە و ڕێگایان نادات یانەکە بکەنەوە[٢٤٠].

دوا ساتی ژیانی ئیسماعیل بەگ و کوشتنی لە دۆڵی نیشاوێ

ئیسماعیل بەگ دوای ساتی ژیانی لە کوردستان بە گشتی و ڕەواندز بە تایبەتی بەسەر بردووە، بەڵام بەهۆی درێژەکێشانی دوژمنداری بنەماڵەکەی لەگەڵ بنەماڵەی باویل ئاغا، لە ساڵی ١٩٣٣ سەباحی نوری باویل ئاغا(١٩١٨-١٩٤١) لە شاری هەولێر کە قوتابی دەبێت لە قۆناغی ناوەندی لە ناو شاردا دووگوللە لە ئیسماعیل بەگ دەدات و بریندداری دەکات، بەڵام کاتێك ناوبراو چاك دەبێتەوە، لەبەردەم مەلا فەندی و مستەفا قەرەداغی حاکمدا، لە سەباحی نووری باویل ئاغا خۆش دەبێت.

(٢٣٩) ئەو کۆمەڵە لە کۆتایی بیستەکان هاتە دامەزراندن و ئەندامەکانی پێکهاتبوون لە: جەمال بابان، محەمەد ئاغای عەبدولڕەحمان ئاغا، محەمەد بەگی جاف، شێخ جەمال تاڵەبانی، ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی، حوسێن حوزنی موکریانی، مەعروف چیاووك، عارف چیاووك، حازم شەمدین ئاغای زاخۆیی و چەندانی دیکە. کەریم بەگی فەتاح بەگی جاف، تەئریخی جاف، لێکۆڵینەوەی: حەسەن جاف، چاپی یەکەم، بەغدا، ١٩٩٥، ل ل١٠٥-١٠٦؛ د. مکرم الطالباني، حزب هیوا، مطبعة خاك ، سليمانية، ٢٠٠٢، ص٤٢.

(٢٤٠) د. ولید حمدی، کورد و کوردستان لە بەڵگەنامەکانی بەریتانیادا، وەرگێڕانی: موحەمەد نوری تۆفیق، چاپی دووەم، دەزگای پەخشی سەردەم، سلێمانی، ١٩٩٩، ل ١٧٥؛ دیڤید ماکداول، مێژووی هاوچەخی کورد، وەرگێڕانی: ئەبوبەکر خۆشناو، بەرگی یەکەم، چاپی یەکەم، چاپخانەی ڕوون، سلێمانی، ٢٠٠٢، ل ٣٦٦.

کەچی مستەفا قەرەداغی حاکمی حوکمی حەوت ساڵ بەندی بۆ سەباح دەبڕێتەوە. بەمەش نوری باوکی کە ئەوکاتە مولازمی پۆلیس دەبێت لە دهۆك لە کاری فەرمی میریدا بەمەبەستی دڵ دانەوەی دایکی دێتەوە گوندی سەرچیا و لە ماڵی حەمەدە شین میوان دەبێت. بۆ ڕۆژی دواتریش واتە ٨ی حوزەیرانی ١٩٣٣ بەمەبەستی بەڕێکردنی نوری هەموویان دێنە سەر ڕێگا. ئیسماعیل بەگیش لە شەقڵاوە کە مێوانی ڕەشید بەگی میران بووە لەو شەوەدا بەرەو ڕەواندز دەگەڕێتەوە و لەڕێگادا لە دۆڵی نیشاوێ هەر دوولا بەیەك دەگەن و دەبێتە شەڕ لە نێوانیان. عەلی باویل ئاغا دەڵێت:" **هەر چەندە ئێمە بۆ بەڕێکردنی نوری لەوێدا وەستا بووین، بەڵام کار لە کار ترازاو بوو بە شەڕمان**"[٢٤١]. ئەنجام ئیسماعیل بەگ و حەسەن عەبدوڵڵا و حەسەن قادر دەکوژرێن و سلێمان بەگی دەرگەڵەش بریندار دەبێت و مامۆ ڕەواندزیش بۆی دەردەچێت. لە ماڵی باویل ئاغاش مەلا عەزیزی کوڕی باویل ئاغا و حەسەن حاجی عەبدولڕەزاق دەکوژرێن و نوری و عەلی باویل ئاغا و سەلیمی حەمەدەشینی بریندار دەبن. لێرەشدا دەتوانرێت بوترێ بە لەدەستدانی ئەو کەڵە پیاوە کوردستانی لە داکۆکی کەرێکی سەربەخۆیی کرد. لەبەر ئەوەی بەگوێرەی قسەی هاملتۆنی ئەندازیار ئیسماعیل بەگ هەردەم بە ئومێدی پێشکەوتن و سەربەخۆیی کوردستان بووە، هەروەها هەمیشە ئەوەی بۆ دەسەڵاتدارانی ئینگلیز دووبارە کردۆتەوە کە پێویستە کوردستان لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست وەکو سویسرای لێبێت. ئەوە لە لایەك، لە لایەکی دیکە بە لەدەستدانی ناوبراو خەسارەتێکی گەورە لە مێژووی گەلی کورد کەوتووە کە جێگای مەترسی عەرەبەکان و ڕێزی دوژمنەکانی بووە[٢٤٢]. ئەوە جگە

(٢٤١) عەلی باویل ئاغا، بیرەوەرییەکانی عەلی باویل ئاغا.

(٢٤٢) ئەحمەد محەمەد عەلی ئاغای جوندیانی دەڵێ: " عەرەبەکان بەردەوام دەیانوت (اللهم احفظنا من شر إسماعیل بگ،ومعروف جیاووك)" ، مستەفای عەلی باویل ئاغاش دەڵێ:" باوکم تا مردیش وێنەیەکی ئیسماعیل بەگی لە ماڵەوە هەڵواسیبوو و لە سەر وێنەکەی نووسیبوو بریا ئەو گوللەی لە تۆم دا لە چاوی خۆم بدابا خوا ئەو دەستە ببڕێ کە دوژمنداریی خستە نێوانمانەوە...". دیمانەیەك لەگەڵ ئەحمەد محەمەد عەلی ئاغای جوندیانی لە ١٢ی

لەوەی لەدەستدانی ئیسماعیل بەگ و کوشتنی کاریگەرییەکی زۆری هەبووە لەسەر ناوچەکە بە گشتی و رەواندز بەتایبەتی ئەگەر بزانین دوژمنداربیەکە لە دواتر رەواندزی کردووە بە دوو بەشەوە و باری شارەکەی شلەژاندووە[٢٤٣].

حوزەیرانی ٢٠٠٥ هەولێر(ئەحمەد محەمەد عەلی ئاغای جوندیانی کە ناسراوە بە ئەحمەد دیاب لە ساڵی ١٩٣٢ لە رِەواندز لە دایکبووە، قۆناغی خوێندنی سەرەتایی لە رەواندز تەواو کردووە دواتریش بە مەبەستی تەواوکردنی هاتۆتە هەولێر و لەگەڵ قوتابییەکانی شاری کۆیە چالاکی زۆریان نواندووە لە لێدانی بلاوکراوە لەسەر دیوارەکانی هەولێر کە لەدژی کار و کردەوەکانی حکوومەت نووسیویانە. ناوبراو دواتر چۆتە رێزی پارتی هیوا و بەشداری شۆڕشی ١٩٤٣-١٩٤٥ی بارزانی کردووەو تا شۆڕشی ئەیلول بەردەوام بووە ئێستاکەش لە ژیان ماوە و لە گەرەکی برایەتی شاری هەولێر نیشتەجێیە) ؛ دیمانەیەك لەگەڵ مستەفا عەلی باویل ئاغا سەرهەنگی پۆلیس و بەڕێوەبەری بەندیخانەی هەولێر لە ١٩ی حوزەیرانی ٢٠٠٥ ، هەولێر. (مستەفا عەلی باویل ئاغا لە ٢٨ی مارتی ١٩٦٣ لە رِەواندز لەدایکبووە و دەرچووی کۆلێژی پۆلیسی زانکۆی بەغدایە لە ساڵی ١٩٨٥، ئێستاکەش بەڕێوەبەری بەندیخانەی هەولێرە).

(٢٤٣) دوژمنداربیەکە ئەوەندە کاریگەری کردۆتە سەر رەوشی ناوخۆی رەواندز، ماڵی باویل ئاغا کە لە گەرەکی سەرەوە بوون ئەگەر کارێکیان هەبوایە دەبوو یەکێك رەوانە بکەن و ماڵی ئیسماعیل بەگیش لە گەرەکی خوارەوە بەپێچەوانەوە. دیمانەیەك لەگەڵ فەرهاد شاکر مەجرووم لە ٨ی حوزەیرانی ٢٠٠٥ ئوتێل ئاشتی سلێمانی(فەرهاد شاکر مەجرووم، لە ساڵی ١٩٣٦ لە رەواندز لەدایکبووە و دەرچووی خانەی مامۆستایانی بەعقووبەیە لە ساڵی ١٩٥٨- ١٩٥٩، ئێستاکەش لە کاری فەرمیدایە لە بەڕێوەبەرایەتی هۆکانی فێرکردن لە سلێمانی)؛ دیمانەیەك لەگەڵ ئەحمەد محەمەد عەلی ئاغای جوندیانی لە ١٢ی حوزەیرانی ٢٠٠٥ هەولێر.

هەواڵنامەی کتێب

ئەنجام

لە ئەنجامی ئەو لێکۆڵینەوە گەیشتووینەتە ئەم خاڵانەی خوارەوە:

ئیسماعیل بەگ کەسایەتییەکی بە توانای سەردەمی خۆی بووە لەڕووی هزرییەوە.

ئیسماعیل بەگ زۆر بەتەنگ بەدەستهێنانی کێشەی ڕەوای گەلەکەی بووە.

ئیسماعیل بەگ جێگای مەترسی دەسەڵاتدارنی عیراقی و ئینگلیزەکان بووە.

ڕەنگە لەو تەمەنە کورتە گیانی لە دەست نەدابایە خزمەتی باشتری پێشکەش بکردایە.

کوشتنی ئەو خەسارەتێکی گەورە بووە لە مێژووی کوردستان بە گشتی و ناوچەی ڕەواندز بە تایبەتی.

هەواڵنامەی کتێب

سەرچاوەکان

یەکەم: بەڵگەنامە: بڵاوکراوەکان

بەزمانی کوردی:

بەڵگەنامەی بزووتنەوەی کورد، وەرگێرانی: نەزەند بەگی خانی، گۆڤاری هیوا، ژمارە، (٧)، پایزی ١٩٩٠.

د. ولید حمدی

کورد و کوردستان لە بەڵگەنامەکانی بەریتانیادا، وەرگێڕانی: موحەمەد نوری تۆفیق، چاپی دووەم، دەزگای پەخشی سەردەمن سلێمانی، ١٩٩٩.

بەزمانی عەرەبی:

عبدالفتاح علی یحیی البوتانی

وثائق عن الحركة القومية الكوردية التحررية ملاحظات تاريخية و دراسات اولية، الطبعة الاولی، مطبعة وزارة التربية، اربيل، ٢٠٠١.

دووەم: دیمانە

دیمانەیەک لەگەڵ ئەحمەد محەمەد عەلی ئاغای جوندیانی لە ١٢ی حوزەیرانی ٢٠٠٥ هەولێر.

دیمانەیەک لەگەڵ دوکتۆر ئەرسەن موسا رەشید لە ٣ی ئەیلولی ٢٠٠٦، هەولێر.

دیمانەیەک لەگەڵ حەمە ئاغای عەباس ئاغا لە ١٠ی شوباتی ٢٠٠٧، حاجییاوە.

دیمانەیەک لەگەڵ فەرهاد شاکر مەجرووم لە ٨ی حوزەیرانی ٢٠٠٥ ئوتێل ئاشتی سلێمانی.

دیمانەیەک لەگەڵ مستەفا عەلی باویل ئاغا سەرهەنگی پۆلیس و بەڕێوەبەری بەندیخانەی هەولێر لە ١٩ی حوزەیرانی ٢٠٠٥ ، هەولێر.

دیمانەیەک لەگەڵ دوکتۆر موکەرەم تاڵەبانی لە ٩ی شوباتی ٢٠٠٧، سلێمانی.

سێیەم: نامەی زانکۆیی

بەزمانی کوردی

تەلار علی ئەمین

سیاسەتی کەمالی و بزاڤی رزگاریخوازی نەتەوەی کورد لە باکووری کوردستان ١٩١٨ – ١٩٣٨ "لێکۆلینەوەیەکی سیاسی کۆمەڵایەتی ئابوورییە"، نامەی ماستەر بڵاونەکراوە، پێشکەشی کۆلیژی ئاداب زانکۆی سەلاحەدین/ هەولێرکراوە، هەولێر، ٢٠٠٠.

فەرەیدوون عەبدولرەحیم عەبدوڵلا

بارودۆخی سیاسی کوردستان/ عیراق لە ١١ی مارتی١٩٧٠-١١ی مارتی١٩٧٤ توێژینەوەیەکی مێژوویی- سیاسییە، نامەی ماستەر بڵاونەکراوە، کۆلێژی ئەدەبیات، زانکۆی سەلاحەدین، هەولێر.

بەزمانی عەرەبی

سعدی عثمان حسين

كوردستان والامبراطورية العثمانية دراسة في تطورها السياسي ١٥١٤-١٨٥١، رسالة ماجستيرغير منشورة ، مقدمة الى كلية الاداب جامعة صلاح الدين، اربيل، ١٩٩٥ .

چوارەم: كاسێتە تۆمار كراوەكان

عەلی باویل ئاغا، بیرەوەرییەكانی عەلی باویل ئاغا. (لای توێژەر دەست دەكەوێت).

پێنجەم: كتێب

بەزمانی كوردی

ئارشاك سافرستيان.

- مێژووی كورد و كوردستان، (وەرگێڕانی: عبداللە شالی)، سلێمانی ، ١٩٦٠.

ئەحمەد حەمەدئەمین ئۆمەر

ئەندامە كوردەكانی ئەنجوومەنی نوێنەرانی عێراقی لە رۆژگاری پاشایەتیدا (١٩٢٥- ١٩٥٨)، لە ژێر چاپكردندایە.

رەواندز، لێكۆڵینەوەیەكی مێژوویی سیاسی، سەنتەری ستراتیجیی كوردستان، سلێمانی، ٢٠٠٦.

احمد خواجە

چیم دی، بەرگی سێیەم، چاپخانەی راپەڕین، سلێمانی، ١٩٧٠.

ئەسعەد عەدۆ

لاوك.. حەیران.. هۆنراوەی میللی لە فۆلكلۆری كوردیدا، لەبڵاوكراوەكانی سەنتەری رۆشنبیری بەهرە، چاپخانەی چوارچرا، هەولێر، ٢٠٠٦.

لیرەیەك لە گەنجینەی نەتەوەی كورد، چاپخانەی عەلا، بەغدا، ١٩٨٤.

بلەچ شێركۆ

كێشەی كورد، مێژینە و ئێستای كورد، وەرگێڕانی: محەمەد حەمە باقی، چاپی سێیەم، كوردستانی عێراق، ١٩٩١.

جلیلی جلیلی

راپەرینی كوردەكان لە ساڵی ١٨٨٠،(وەرگێڕانی: د.كاوس قەفتان)، چاپخانەی الزمان ، بەغدا .

جمال نەبەز

كوردستان و شۆڕشەكەی،(وەرگێڕانی: كوردۆ)، ئەڵمانیا، ١٩٨٥.

حوسین حزنی موكریانی

ئاورێكی پاشەوە، رواندز، ١٩٣١.

مێژووی شاهەنشاهی كوردی زەند لە ئێران لە ساڵانی ١٧٤٩ — ١٧٩٦، رواندز، ١٩٣٤.

مێژووی میرانی سۆران، چاپی دووەمین، چاپخانەی كوردستان، هەولێر، ١٩٦٢.

حوسین مەدەنی

كوردستان و ئیستراتیژیی دەوڵەتان، بەرگی یەكەم، چاپخانەی وەزارەتی رۆشنبیری، هەولێر، ٢٠٠٠.

ديڤيد ماكداول

مێژووی هاوچەرخی کورد، وەرگێڕانی: ئەبوبەکر خۆشناو، بەرگی یەکەم، چاپی یەکەم، چاپخانەی روون، سلێمانی، ٢٠٠٢.

رۆبەرت ئۆلسن

راپەڕینی شێخ سعید پیران، (وەرگێرانی : ئەبوبکر خۆشناو)، سلێمانی، ١٩٩٩.

رێبازی بزووتنەوەی ئازادیخوازی کوردستان

هەڵسەنگاندنی شۆڕشی ئەیلول و بەرنامەی نوێی پارتی دیموکراتی کوردستان، راپۆرتی سیاسیی سەرکردایەتی کاتی پارتی دیموکراتی کوردستان- کە لە لایەن کونفرانسی پارتییەوە لە(١١-١٥)ی ئابی ١٩٧٦ پەسەندکراوە. لە بڵاوکراوەکانی پارتی دیموکراتی کوردستان- سەرکردایەتی کاتی.

ساڵح قەفتان

مێژووی نەتەوەی کورد "حاڵەتی سیاسی، کۆمەڵایەتی، ئاوەدانی گەلی"، چاپخانەی **سلمان الاعظمی**، بێ ساڵی چاپ.

شەرەفخانی بەدلیسی.

شەرفنامە، (وەرگێڕانی: هەژار)، چاپخانەی نوعمان، نەجەف، ١٩٧٢ .

د. عەبدوڵڵا عەلیاوەیی.

کوردستان لە سەردەمی دەوڵەتی عوسمانیدا "لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەهەمەوە تا جەنگی یەکەمی جیهان" (لێکۆڵینەوەیەکە لە بواری مێژووی سیاسیدا)، بڵاوکراوەکانی سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجیی کوردستان، سلێمانی، ٢٠٠٤

د. عبدالرحمن قاسملو

چل ساڵ خەبات لە پێناوی ئازادیدا، کۆمیسیۆنی تەبلیغاتی حیزبی دیموکراتی کوردستانی ئێران، چاپی یەکەم،١٩٩١.

کوردستان و کورد "لێکۆڵینەوەیەکی سیاسی و ئابووری"، (وەرگێرانی: عبدالله حسن زادە)، بێ شوێنی چاپ، ١٩٧٣.

د. عزیز شمزینی.

جووڵانەوەی رزگاریی نیشتیمانیی کوردستان، وەرگێڕانی: فەرید ئەسەسەرد، چاپی چوارەم، سەنتەری لیکۆڵینەوەی ستراتیجیی کوردستان، سلێمانی، ٢٠٠٦.

عەلائەدین سەجادی

مێژووی راپەڕینی کورد، چاپی دووەم، ئێران، بێ ساڵی چاپ.

عومەر نورەدینی

سیستەمی نوێی جیهانی و دۆزی کورد "کوردستانی عێراق وەك نموونە"، لێکۆڵینەوەیەکی شیکاری سیاسییە، چاپی یەکەم، چاپخانەی حاجی هاشم، هەولێر، ٢٠٠٣.

کامەران احمد محمد امین .

کوردستان لە نێوان ململانێی نێودەوڵەتی و ناوچەییدا ١٨٩٠-١٩٣٢، توێژینەوەك لە مێژووی سیاسی و ئابووری، چاپی یەکەم، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی، ٢٠٠٠.

کریس کۆچیرا

کورد لە سەدەی نۆزدە و بیستدا، وەرگێڕانی: حەمە کەریم عارف، چاپی یەکەم، چاپخانەی ئۆفسێتی شڤان، سلێمانی، ٢٠٠٣.

کەریم بەگی فەتاح بەگی جاف

تەئریخی جاف، لێکۆڵینەوەی: حەسەن جاف، چاپی یەکەم، بەغدا، ١٩٩٥.

د.کەمال مەزهەر ئەحمەد

چەند لاپەڕەیەك لە مێژووی گەلی کورد، بەشی یەکەم، بەغدا، ١٩٨٥.

د. کوردستان موکریانی

ڕووناکی یەکەمین گۆڤاری کوردی شاری هەولێر، چاپی یەکەم، دەزگـای چـاپ و بلاوکردنەوەی ئاراس، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر ٢٠٠١.

گوتفرید یۆهانز میوولەر

لە ڕۆژهەڵاتی گڕگرتوودا" نێـردەی بەمەترسـی ڕۆژهـەڵاتی ناوەڕاسـت ١٩٤٣"، وەرگێڕانی: بەدران ئەحمەد حەبیب، دوکتۆر مارف خەزنەدار پێداچوونەوە و پێشەکی و تێبینی لەسەر نووسیووە، چاپی یەکەم، هەولێر، ١٩٩٢.

د. گونیتەر دیشنەر

کورد گەلی لە خشتەبراوی غـەدر لێکـراو، (گـوڕینی بـۆ کـوردی: حەمەکـەریم عارف)، هەولێر، چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری.

م. س. لازاریڤ

- کێشەی کورد ١٨٦٩-١٩١٧ ، (وەرگێڕانی: د.کاوس قەفتان)، بەرگی یەکەم، چاپخانەی جاحظ، بەغدا ١٩٨٩.

دوکتۆر مارف خەزنەدار

ئەڵەمان کوردی و چـەند چیرۆکێکی تـری کـوردی، چـاپخانەی ئەسـعەد، بەغدا، ١٩٦٩.

مسعود بارزانی

بارزانی و بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی کـورد ١٩٣٤-١٩٥٨، (وەرگێڕانـی: سـەعید ناکەم)، چاپی یەکەم، چاپخانەی خەبات، دهۆك، ١٩٩٨.

محەمەد ڕەسوول هاوار

شێخ مـەحموودی قارەمـان و دەوڵەتـەکی خـواروی کوردسـتان، بـەرگی دووەم، لەندەن، ١٩٩٩.

محەمەد عەبدوڵڵا کاکە سوور

گەشەکردنی خوێندنی فەرمی لە لیواکانی کوردستان عیراق دا (١٩٢١-١٩٥٣) لێکۆڵینەوەیەکی مێژووییە، هەولێر، ٢٠٠٤.

مەستورە کوردستانی

میرنشینی ئەردەلان، (وەرگێڕانی: حەسەن جاف و شوکر مستەفا) چاپی یەکـەم، بێ شوێنی چاپ، ١٩٨٩.

میرزا محەمەد ئەمین مەنگوری

حەقائقی بەسەرهاتی شێخ مەحموود لـە پـەنای ئیـستقلالی کـورددا، چـاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری، هەولێر، ٢٠٠٣.

ن. ا. خالفین .

خەبات لە ڕێی کوردستاندا، (وەرگێڕانـی: جـەلال تـەقی)، چـاپخانەی ڕاپـەڕین، سلێمانی، ١٩٧١.

نازناز محمد قادر

میرنشینەکانی کوردستانی ڕۆژهەڵاتی لەسەردەمی فەرمانڕەوایی قاجارەکاندا، لێکۆڵینەوەیەکی مێژووی ڕامیاری و ئابووری، چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەدە - هەولێر، ۲۰۰۱.

نەوشیروان مستەفا ئەمین

لە پەراوێزی مێژووی ئەردەلان، چاپخانەی ئۆفسێتی بابان، سلێمانی، ۱۹۸۹.

نەوشیروان مستەفا ئەمین

حکومەتی کوردستان "کورد لەگەمەی سۆڤیەتی دا"، چاپی دووەم ، چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری، هەولێر، ۱۹۹۹.

میرایەتی بابان لە نێوان بەرداشی ڕۆم و عەجەم، چاپی یەکەم، چاپخانەی خاك، سلێمانی، ۱۹۹۸.

د. نوری درسیمی

دەرسیم لە مێژووی کوردستاندا، (وەرگێڕانی: د.ئەحمەد فتاح دزەیی)، چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ۲۰۰۱.

بەزمانی عەرەبی

ابراهيم خليل احمد و د. خليل على مراد

ايران و تركيا "دراسة في التاريخ الحديث و المعاصر"، دار الكتب للطباعة و النشر، موصل، ۱۹۹۲.

د. اسماعيل شكر رسول

اربيل دراسة تاريخية في دورها الفكري والسياسي ۱۹۳۹-۱۹۵۸، الطبعة الثانية، بنكەی ڕۆشنبیری شەهید ڕێباز، السليمانية، ۲۰۰۵.

امين هويدى

كيسنجر وادارة الصراع الدولي، دار الموقف العربي للصحافة والنشر والتوزيع، الطبعة الثانية، القاهرة، ۱۹۸٦.

اي، ام، هاملتون

طريق في كردستان، ترجمة: جرجيس فتح الله، الطبعة الثانية، دار ئاراس للطبعة والنشر، مطبعة وزارة التربية، اربيل، ۱۹۹۹.

د. برهان ابابكر ياسين

كوردستان في سياسة القوى العظمى۱۹٤۱-۱۹٤۷،(ترجمة: هوارس)، الطبعة الاولى، دهوك، ۲۰۰۲.

دبليو. ار، هي

سنتان في كردستان، ۱۹۱۸- ۱۹۲۰، ترجمة، فؤاد جميل، الجزء الثاني. الطبعة الاولى، مطبعة الجاحظ، بغداد، ۱۹۷۳.

جليلى جليل والاخرون

الحركة الكردية في العصر الحديث، (ترجمة: عبدي حاجي)، الطبعة الاولى، دار الرازى، بيروت، ۱۹۹۲.

جورج كيرك

الشرق الاوسط في أعقاب الحرب العالمية الثانية، الجزء الاول، (ترجمة: سليم طه التكريتى وبرهان عبدالتكريتى)، دار وسط للدراسات والنشر، مطبعة المعارف، الطبعة الاولى، بغداد،۱۹۹۰.

د. حامد محمود عيسى

المشكلة الكردية في الشرق الاوسط، مكتبة مدبولى، مطبعة اطلس، القاهرة، ۱۹۹۲.

رمضان لاوند

الحرب العالمية الثانية، الطبعة السادسة، بيروت، ١٩٧٩.

روبرت اولسن

المسالة الكردية في العلاقات التركية الايرانية، (ترجمة و تقديم: محمد احسان رمضان)، الطبعة الاولى، دار ئاراس للطباعة والنشر، مطبعة وزارة التربية، أربيل، ٢٠٠١.

زنار سلوپى

في سبيل كردستان (مذكرات)، (ترجمة: د. على)، الطبعة الاولى، بيروت، ١٩٨٧.

سامى شورش

كردستان و الاكراد- الحركة القومية والزعامة السياسية- ادريس بارزانى نموذجاً، الطبعة الاولى، مطبعة وزارة التربية، دار ئاراس للطباعة والنشر، أربيل،٢٠٠١.

ستيفن هيمسلى لونكريك

اربعة قرون من تاريخ العراق الحديث،(ترجمة: جعفر الخياط)، الطبعة السادسة، بغداد، ١٩٨٥.

د. سروه اسعد صابر

كوردستان من بداية الحرب العالمية الاولى الى نهاية مشكلة الموصل ١٩١٤- ١٩٢٦، دراسة تاريخية سياسية وثائقية، الطبعة الاولى، مطبعة وزارة التربية/ اربيل ٢٠٠١.

كوردستان الجنوبية ١٩٢٦- ١٩٣٩ دراسة تاريخية- سياسية، سليمانية، ٢٠٠٦.

صلاح الخراسان

التيارات السياسية في كردستان العراق "قراءة في ملفات الحركات و الاحزاب الكردية في العراق ١٩٤٦-٢٠٠١ "، الطبعة الاولى، بيروت، ٢٠٠١.

شاكرخصباك

- الكرد والمسالة الكردية ، مطبعة الرابطة ،بغداد ، ١٩٥٤.

عبدالرزاق الحسني

تاريخ الاحزاب السياسية العراقية دراسة تاريخية متواضعة عن الاحزاب السياسة التي تكونت في العراق بين العامين ١٩١٨- ١٩٥٨، الطبعة الاولى، بيروت،١٩٨٠.

تاريخ العراق السياسي الحديث، الجزء الثالث، مطبعة العرفان، لبنان، ١٩٤٨.

تاريخ الوزارت العراقية، الجزء الثاني، الطبعة السابعة، دار الشؤون الثقافية العامة ((أفاق عربية)) بغداد، ١٩٨٨.

د. عبدالستار تاهير شريف

الجمعيات والمنظمات والاحزاب الكردية في نصف القرن ١٩٠٨-١٩٥٨، الطبعة الاولى، بغداد ،١٩٨٩.

د. عبدالقادر محمد فهمى

النظام السياسي الدولي" دراسة في الاصول النظرية الخصائص المعاصرة"، الطبعة الاولى، دار وائل، عمان، ١٩٩٧.

عدي صدام حسين

عالم ما بعد الحرب الباردة "دراسة مستقبلية"، دار الحرية للطباعة، بغداد، ١٩٩٨.

د. علي عودة العقابي

العلاقات السياسية الدولية "دراسة في الاصول و التاريخ و النظريات"، بدون سنة الطبع ومكان الطبع.

علاء نورس

العراق في العهد العثماني "دراسة في العلاقات السياسية ١٧٠٠-١٨٠٠"، بغداد، ١٩٧٩.

د. فاضل حسين و د. كاظم هاشم نعمة

التاريخ االاوربي الحديث ١٨١٥- ١٩٣٩، الطبعة الاولى، طبع بمطابع مديرية دار كتب للطباعة و النشر، جامعة الموصل، ١٩٨٢.

كارل بروكلمان

تاريخ الشعوب الاسلامية، (نقلة الى العربية: نبية امين فارس - منير البعلبكى)، الطبعة التاسعة، دار العلم للملايين، بيروت، ١٩٨١.

د. كمال مظهر احمد

دراسات في تاريخ ايران الحديث و المعاصر، بغداد،١٩٨٥.

محمد امين زكى

مشاهير الكرد الكردستان، (نقله الى العربية: الانسة كريمته) (راجعة: محمد علي عوني)، الجزء الاول، مطبعة سعادة، مصر١٩٤٧.

د. محمد طه بدوي

المدخل الى علم العلاقات الدولية، المكتب المصرى الحديث، الاسكندرية، ١٩٧٧.

د. محمد عزيز الهماوندى

الحكم الذاتى لكردستان العراق سنة ١٩٩٦.

د. محمد عمر مولود

الفدرالية وامكانية تطبيقها في العراق، الطبعة الاولى، مؤسسة موكريانى للطباعة والنشر، مطبعة وزارة التربية، أربيل، ٢٠٠٠.

د. محمد منذر

نظريات الى العولمة، المؤسسة الجامعة للدرسات والنشر والتوزيع، الطبعة الاولى، بيروت، ٢٠٠٢.

محمود الدرة

القضية الكردية، الطبعة الثانية، دار الطليعة، بيروت، ١٩٦٦.

مسعود البارزانى

البارزانى والحركة التحررية الكردية، الجزء الثالث، ثورة ايلول ١٩٦١-١٩٧٥، الطبعة الاولى، مطبعة وزارة التربية، أربيل، ٢٠٠٢.

د. ممدوح مصطفى منصور

الصراع الامريكى السوفيتي على الشرق الاوسط، المكتبة الدبولى، ١٩٩٥.

معروف چياووك

مأساة بارزان المظلومة، الطبعة الثانية، اربيل، ٢٠٠١.

د. مكرم الطالباني

حزب هيوا، مطبعة خاك، سليمانية، ٢٠٠٢.

مير بصري

اعلام الكرد، الطبعة الاولى، لندن.

١٩٩٢.

وليم أيغلتن الابن

جمهورية مهاباد"جمهورية ١٩٤٦ الكردية، (ترجمة وتعليق: جرجيس فتح الله)، الطبعة الثانية، دار اراس للطباعة والنشر، مطبعة وزارة التربية، اربيل، ١٩٩٩.

بە زمانی فارسی

راجر سیوری

ایران در عصر صفوی، (ترجمە : کامبیزی عزیزی)، چاپ ١، تهران، ١٣٧٢.

رضا شعبانی

تاریخ سیاسی – اجتماعی ایران دورەهای (افشاریە و زندیە)، تهران، ١٣٣٧.

سرجون مالکوم

تاریخ ایران، (ترجمە: میرزا حیرت)، جلد دوم، هندستان، ١٨٦٧.

عبدالله رازی

تاریخ کامل ایران از تاسیس سلسلە ماد تا انقراض قاجاریە، تهران، ١٣٧٤.

عبد العظیم رضائی

تاریخ دە هزار سالە ایران از تاسیس سلسلە افشاریە تا انقراض قاجاریە، تهران، بی شوینی چاپ.

محمد وصفی ابو مغلی

ایران راسە عامە، بصرە، ١٩٨٥.

میرزا حسن حسین فسائی

فارسنامە ناصری، (تصحیح: منصور فسائی)، جلد دوم، تهران، ١٣٦٧.

میرزا محمد صادق موسوی (نامی اصفهانی)

تاریخ گیتی گشای زەندیە، (تصحیح: سعید نفسیی)، تهران، ١٣١٧.

هادی هدایتی

تاریخ زندیە، تهران، ١٣٣٤.

شەشەم: گۆڤار و بڵاوکراوەکان

بە زمانی کوردی

جەمیل رۆژبەیانی

"رەواندز" راستە نەك "روئین دز"، گۆڤاری رەنگین ، ژمارە (٦٧)، ١٩٦٤، ل١٥.

حسن فهمی جاف

کوردی بە ناوبانگە لطفعلی خانی زەند، گۆڤاری گەلاوێژ، ژمارە(١)، ساڵی پێنجەم ، ١٩٤٤.

حسێن جاف

سەید تەهای شەمزینانی، گۆڤاری رۆشنبیری نوێ، ژمارە(١٣٥) ئابی ١٩٩٥.

دکتور عبدالرحمان عبداللە

هەندێ زانیاری تر دەربارەی رەمزی نافیع، گۆڤاری کاروان، ژمارە(٣٨)، تشرینی دووەمی ١٩٨٥.

عزدالدین فیضی

رەمزی نافیع و بۆچوونەکانی کاك مەسعوود محەمەد و کاك محەمەدی مەلا کەریم، گۆڤاری کاروان، ژمارە(٣٨)، تشرینی دووەمی ١٩٨٥.

مەسعود محەمەد

رەمزی نافیع- قوربانییە زلەکەی هەولێر، گۆڤاری کاروان، ژمارە(٣٣)، حوزەیرانی ١٩٨٥.

د. موکەڕەم تاڵەبانی

کۆمەڵەی دارکەر و پارتی هیوا چۆن دامەزران؟!!، گۆڤاری رەنگین، ژمارە (٥٢)، بەغدا، ١٩٩٣، ل ١٨-٢٢.

هینری کیسنجەر

کارەساتی کوردەکان، (وەرگێڕانی: صەباحی غالیب)، گۆڤاری باسکار، ژمارە ٣، هاوینی ١٩٩٩.

بەزمانی عەرەبی

د.کمال مظهر احمد، رأيي للمناقشة- الإطار الزمني لتاريخ العراق الحديث والمعاصر، مجلة الحكمة، العدد الخامس، بغداد، تشرين الثاني- كانون الأول ١٩٩٨.

حەوتەم: بەرنامە تایبەتییەکان

کردەی مامۆنت

بەرنامەیەکی تایبەت لەسەر کردەی مامونت لە میدیا تیڤی.

رەمزی نافیع و خەونێکی وەدی نەهاتوو

مەکتەبی ناوەندی راگەیاندنی یەکێتیی نیشتیمانیی کوردستان، بەرنامە دیکۆمێنتارییەکان، بەرنامەیەکی تایبەت.

هەوڵنامەی کتێب